

szemle

Az állambiztonság múltjának megismerhetősége*

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián *Elhallgatott múlt* (fő)című (?) kötete rendkívül fontos, hiánypótló munka. A témában korábban megjelent kiadványok közül Berki Mihály munkája szakmailag értékelhetetlen,¹ Kiszely Gábor két könyvben megjelent műve pedig első ránézésre történelmi szakmunkának tűnik ugyan, de nem az.² A Tabajdi–Ungváry-kötetet nem lehet egy lapon említeni ezekkel a kiadványokkal. Részben emiatt az *Elhallgatott múlt* egy ideig hibái ellenére is alapmű lesz. Majd két évtizeddel az 1989-es politikai átalakulás után ugyanis még mindig csak a felszínt karcogatja a szakma, amikor a mai magyar társadalmat élenként foglalkoztató kényes témát, vagy ha úgy tetszik: a kommunista, szocialista Magyarország egyik fontos, de azért valljuk be, nem meghatározó tényezőjét elemezni akarja. Ennek sajnos politikai okai is vannak – de ez a helyzet nem változik azért sem, mert az állambiztonsági iratokat kutató történészek jószerével nem képesek egyebet kommunikálni, mint „siralmas” ügynöknarratívákat.

Itt arról is meg kell emlékezni, hogy az állambiztonsági iratok őrzését, feldolgozását végző intézmény nyolc évvel 1989 után jött létre, és az utóbbi öt évet leszámítva állandó, időnként méltánytalan támadások közepette működött. Tizenegy év alatt viszont önállóan és másokkal együttműködve kiadott számos tanulmánykötetet, forrásközlést, továbbá három évkönyvet.³ Elkészült a levéltár szakmailag vitatható, de legalább követhető fondjegyzéke. Eleinte csak a kutatók, ma már az érdeklődő internetezők is használhatják a folyamatosan bővülő, egyre jobb adatbázisokat a levéltár

* TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon. 1956–1990.* 1956-os Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 2008. 515 p.

¹ *Az Államvédelmi Hatóság.* Budapest, 1994.

² ÁVH. *Egy terrorszervezet története.* Korona Kiadó, Budapest, 2000; *Állambiztonság. 1956–1990.* Uo. 2001.

³ GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *Trezor 1. A Történelmi Hivatal évkönyve 1999.* Történelmi Hivatal, Budapest, 1999; uő (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal évkönyve 2000–2001.* Uo. 2002; uő (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* ÁBTL, Budapest, 2003.

honlapján (<http://www.abtl.hu>). Mégis, az a tény, hogy két kutató „beelőz”, és a levéltár tudományos részlegét alaposan leghyva próbálkozik egy kézikönyv elkészítésével, komoly kritika a levéltárnak is.

*

Az *Elhallgatott múlt* című kötetet jó érzés kézbe venni. Színvonalas nyomdai kivitelben, igényes gondozásban, szép tipográfiával és a gyakori használatot megkönnyítő keménytáblás kötésben adták ki. A papír minősége, a fotók élessége, feliratozása, válogatása és a jól tagolt fejezetek kivétel nélkül az igényességről árulkodnak, méltón a két kiadótól megszokott könyvekhez. Egyedül a közel másfélezer végjegyzet használata nehézkes kissé, mert minden utalás elolvasásáért a kötet végére kell lapozni. És az is segítette volna az olvasót, ha beszámozzák a fejezeteket.

A főszöveg két nagy egységre osztható. A 435 oldalból 192 oldal, lényegében a munka fele az állambiztonság szervtörténetét, az állambiztonság irányítóinak életrajzeit, az állambiztonsági módszerek vázlatos összefoglalását és egy statisztikát kínál. A főszöveg némileg terjedelmesebb része (243 oldal) 17 esettanulmányt tartalmaz; ebből négy a katolikus egyházzal kapcsolódik. Ennek a terjedelemnek körülbelül a felét szentelte Tabajdi és Ungváry a politikai értelemben vett ellenzék ügyeinek. A további 11 téma terjedelemben ugyanakkora helyet foglal el a kötetben, mint a katolikus egyházzal és az ellenzékéről írt hat fejezet.

Sajnálatos, hogy sem a tartalomjegyzékből, sem pedig a bevezetőből nem derül ki, hogy melyik fejezetért melyik szerzőt kell dicsérni, vagy éppen kárhóztatni. Természetesen lehet, hogy az egész könyvet folyamatosan, egymás szövegeit kiegészítve, átdolgozva írták a szerzők, de ennek a feltevésnek elmentmond a tény, hogy sem stílusukban, sem szakmai színvonalukban nem egységesek az egyes témakidolgozások.

A kötet bevezetőjében fontos megállapításokat találunk, amelyekkel teljes mértékben egyetértek, és úgy gondolom, hogy a témával foglalkozó történészek elsőrendű feladatai közé tartozik ezen állítások állandó publikálása, kinyilvánítása, ahogy egyébként Ungváry Krisztián ezt misszionáriusi hevülettel teszi is. Mégpedig: a titkosrendőrség nem volt állam az államban; az „ügynökkérdés” túlhangsúlyozása az egész állambiztonsági probléma (múlt, jelen és jövő) elbagatellizálásához vezet.

A főszöveg első felében olvasható állambiztonsági szervtörténet összefoglalja a kommunista párt és a politikai rendőrség kapcsolatát.⁴ Semmiképpen sem nevezném érdektelennek ezt a fejezetet, de azt azért megjegyzem, hogy semmi újat nem mond. A pártállam tényleges irányító szerve az elvi kérdésekben és gyakran egyedi ügyekben is döntést hozó Politikai Bizottság.

⁴ E kérdés más-más aspektusait érinti például Urbán Attila: A magyar állambiztonsági szolgálatok (1962–1980). *Múltunk*, 2003/3. 3–74.; Révész Béla: Hírszerzés, propaganda és ellenzék Magyarországon. Állambiztonsági jelentés 1976-ból a külső ellenség és a belső ellenzék viszonyáról. Uo. 2005/3. 162–225.

Az itt született határozatok végrehajtásáért a Központi Bizottság Adminisztratív Osztálya (1969-től Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya) felelt. Az osztály súlyát jelzi, hogy a belügyminiszter első, állambiztonsági helyettese elsősorban nem állami hivatali főnökének – a belügyminiszternek – tartozott beszámolósi kötelezettséggel, hanem a KB (K)AO titkárának. Mindehhez elegendő megnézni bármely, az MSZMP szervezetét bemutató kiadványt. Igazából nincs mit számon kérni a szerzőkön, a fejezettel helyesen jelezték azt a struktúrát, keretet, amelyben az állambiztonság kifejtette tevékenységét. Később, egy átfogóbb, alaposabb kutatásban mindenképpen meg kell nézni az MSZMP KB titkárainak és a KB releváns osztályainak iratait is.

Az *Elhallgatott múlt* szerzői és a kötet méltatói kiemelkedő, fontos tettek tartják a politikai rendőrség struktúrájának, működésének, a III/III. Csoportfőnökség vezetőinek, állományának első nyilvános bemutatását. Szerintük ugyanis a könyv újdonsága az, hogy a kötet végre a pártállam gépezetének működtetőire irányítja a figyelmet. Ezt a képet az elismeréssel együtt is árnyalni kell. Személyi anyagok csak 2003-ban kerültek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, ahol azóta nyilvánosak, bárki által kutathatóak (a tudományos kutatás szabta keretek közt). Jelen recenzió szerzője Soós Viktor Attilával közösen 2006-ban publikált egy kötetet, amelyben egy állami szervre, az Állami Egyházügyi Hivatalra ráépített állambiztonsági rezidentúra működését és működtetőit (jelesül a III/I–4. osztály, a III/I. Csoportfőnökség és a III. Főcsoportfőnökség munkatársait és vezetőit) mutatta be.⁵ Az életrajzokhoz felhasználtuk az ÁBTL-be került sematikus személyi lapok mellett a Magyar Országos Levéltárban őrzött párt- és állami szervek irataiban a politikai rendőrség munkatársaira fellelhető adatokat is, amelyekre Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián alig támaszkodott. Szakmai alapokon talán kötetünk volt az első kísérlet az állambiztonság egyik területén működő tisztek bemutatására.

Ugyancsak hozzátartozik az *Elhallgatott múlt* szerzői „érdemének” tisztázásához, hogy bár szinte kizárólag az ÁBTL-ből származó személyi anyagot használták fel munkájukhoz, az egész kötetben egyetlen utalást sem találtam arra vonatkozóan, hogy az ÁBTL honlapjára még 2007-ben (a kötet megjelenése előtt) felkerültek a III. Főcsoportfőnökség, a III/III. és a III/IV. Csoportfőnökség munkatársainak sematikus életrajzai, pedig ezek bizonyára jelentős mértékben megkönnyítették a szerzők munkáját – noha egy archontológia tömörségét és szárazságát kínálják a kutatóknak és az internetező érdeklődőknek az *Elhallgatott múlt* olvasható életrajzaival szemben. Utóbbiban viszont helyenként idegesítően szájbarágósra, máshol meg elnagyoltra sikeredett az állambiztonsági életutak bemutatása. Az a vulgáris leegyszerűsítés, amit a szerzők a 96. oldalon „egy átlagos III/III-as vezető”-ről megengedtek maguknak, sértheti az olvasó intellektusát is. Ugyanakkor

⁵ „Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember–Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány, Budapest, 2006.

ismét hangsúlyozom, hogy örvendetes szándék a szakma, a politika és a sajtó által helytelenül előtérbe tolt ügynökkérdésről végre az állambiztonsági rendszer működtetőire irányítani a figyelmet.

Véleményem szerint mégsem a kötet első két fejezetében (*Az állambiztonsági szervek és a kommunista párt kapcsolata; A politikai rendőrség irányítói és parancsnokai*) közölt, korábban már ismert tények, és másutt is nyilvános adatok a kötet lényegi részei. Fontosabb az állambiztonsági munka, a módszerek bemutatása. Erre eddig – a sajtóban és a történeti irodalomban megjelent néhány esettanulmánytól eltekintve – valóban alig történt számottevő kísérlet. A szerzők nagyon helyesen az egykori ügyrendek, BM-parancsok, belügyi tankönyvek segítségével ismertetik a politikai rendőrség tevékenységét az ügynökjelölt kiválasztásától, megszarolásán keresztül beszerzéséig.

Az állambiztonság működésének kvantitatív szemléletű bemutatása rendkívül izgalmas lenne, ha a kutatás jelen stádiumában, az iratok jelenlegi hozzáférhetősége és feldolgozottsága nem keltene azt a gyanút az olvasóban, hogy a vizsgálat nem reprezentatív, a számok esetlegesek, kiragadottak és talán manipuláltak is. Ennek ellenére a szerzőket dicséri (ez egyébként az egész kötetre vonatkozik) a szemléletes táblázatok, diagramok, ábrák összeállításai. Ezek a statisztikai próbálkozások is úttörő jelentőségűek a téma szempontjából.

A kötet első részét a hiányosságai, tendenciózussága sem teszi feleslegessé. Sőt, az itt közölt négy fejezet előkészíti a kötet második részében olvasható esettanulmányokat. Ezek közül részletesen a katolikus egyházat érintő fejezeteket elemzem.

A Történeti Hivatal megnyitása óta időm és érdeklődésem függvényében rendszeresen kutatok az egykori állambiztonsági iratokat őrző levéltárban és utódjában, az ÁBTL-ben. Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián írásai, természetesen, több tucat dosszié átnézése után is szolgáltak számomra újdonsággal, érdekességgel. Éppen ettől szép a történelemtudomány, még ha ilyen árnyoldalát kutatja is a történész. A szerzők narratíváján keresztül ismertem meg az 1946-ban őrizetbe vett szociálpolitikus Kovrig Bélának, az egykori vezérkari tiszt Hátszegi-Hatz Ottónak, Szálasi Ferenc helyettesének, a történész Málnási Ödönnek, a Kádár-rendszert balról kritizáló Imre Katalinnak, a reformkommunista szervezkedő Péntek Istvánnak és az ausztriai magyar ügynöknek, a „seftelő” Ungvár Jenőnek (KOH-I-NOOR) a történetét; akárcsak egy jeles Kádár korszakbeli gyár „átlagos” viszonyait és az állambiztonság játszmáit; az „Ámor Háza” nevű műintézmény, a politikai rendőrség, a Szövetkezetek Országos Szövetsége és a Fővárosi Tanács összefonódását. Ungváry Krisztián korábbi, itt részben átdolgozott írásait Harangozó Szilveszterről és a Dialógusról már ismertem, ám a kötet tematikájába beillenek ezek a dolgozatok is. A március 15-ékről és a Szabadegyetemről korábban már lehetett olvasni a jelenleginél alaposabb munkákat is. (Ezekre a Tabajdi–Ungváry-szerzőpáros hivatkozik az 1167. és az 1204. jegyzetben.) Az egyes esettanulmányok kidolgozottsága, színvonala nem egységes, de ez

nyilván a kétszerzős munka sajátossága. Mindezzel együtt hálás vagyok a két szerzőnek: az érdekes történeteket, életutakat, az állambiztonság terveit, játszmáit olvasva egészen új impulzust kaptam. Ezek az iratok nemcsak „ügynökleplezések” alkalmasak, hanem egy eddig alig, vagy egyáltalán nem vizsgált lehetőséget is felvetnek: a Kádár-korszak társadalomtörténetének, mindennapjainak, a hálózati személyek és megfigyeltjeik életmódjának kutatásához adhatnak nagyon fontos, új adalékokat.

A kötet katolikus egyházzal kapcsolatos tanulmányairól nagyon vegyesek a megállapításaim. Ebben a témában olvasható az egyedi történeteket elbeszélő írások közül a kötet legjobb és leggyengébb anyaga. A Kiszely Istvánról, alias „Feledy Zsolt” fedőnevű titkos megbízottról (tmb), egykori bencés szerzetesről, nemzetközi tekintélynek örvendő antropológusprofesszorról, a barguzini „Petőfi-csontok” kutatójáról közölt szöveg kifogástalan, kerek egész. A tanulmány szerzője jól szemlélteti Kiszely István állambiztonsági életútjának, „Feledy” ügynöki fejlődésének történetét. Kinyilvánítja ugyan, hogy az egyéni példából csakis a „kommunista politikai rendőrség működési mechanizmusát” akarta bemutatni, mellékesen azonban sikerül valamelyest megismerni a készségesen együttműködő ügynök személyiségét is. A szerző szakmai és emberi tartására utal az 538. jegyzetben megfogalmazott álláspontja, miszerint fél éven keresztül mérlegelte, hogy megírja-e a történetet, és közben konzultált az érintett ismerőseivel, sőt levelezett Kiszely Istvánnal is.

A kötetben helyet kapott Ungváry Krisztián Paskai László bíborosról már korábban megjelentetett tanulmánya is.⁶ Sajnálatos, hogy a szerző egyáltalán nem vette figyelembe az írása tendenciózus, preconcepció voltára figyelmeztető megjegyzéseket, véleményeket.⁷ Ungváry azt sem tartotta fontosnak, hogy hivatkozzon az övétől eltérő álláspontokra, és változatlan formában közölte a két évvel korábbi szövegét.

A Hagemann-ügyet feldolgozó tanulmány címe azt ígéri, hogy a Kádár-rendszer egyik koncepció perét ismerheti meg az olvasó. Valójában a koncepció per előkészítését ismerjük csak meg, a bírósági eljárást néhány sorral elintézte a szerző. Emiatt azonban ne nehezeltjünk, mert valójában sokkal izgalmasabb a tanulmányban ténylegesen bemutatott operatív és vizsgálati szakasz, mint a bírósági. Az állambiztonsági játszma leírása alkalmat kínált a szerzőnek arra is, hogy néhány ügynököt leleplezzon („Sipos Péter” és „Sándor”). Akárcsak „Feledy Zsolt” esetében, ezek az életutak is érdemesek lennének a részletesebb kidolgozásra. Helyette néhány lábjegyzetbe és sommás megjegyzésbe sűrítve kap az olvasó információt az ügynökökről (például a 970. jegyzetben „egzakt pszichoanalitikai” véleményt).

Az egész kötet leggyengébb, számos csúsztatástól és tévesztéstől terhelt írása a katolikus egyházi hierarchia megtörését kísérli meg bemutatni. Eleve

⁶ Mozgáster és kényszerpályák. *Élet és Irodalom*, 2006/5.

⁷ ЗАТКОВІЧ Ласло: Újabb ecsetvonások. Hozzászólás Ungváry Krisztián Mozgáster és kényszerpályák című tanulmányához. Uo. 2006/8.; KÁLMÁN Peregrin: Nyílt levél Ungváry Krisztiánhoz. Uo. 2006/9.

tendenciózus, hogy a tanulmány írója által a témához összeállított „legfontosabb” irodalom (978. jegyzet) csupán egy rendkívül vegyes válogatás, amely egy adattárat, különböző színvonalú visszaemlékezéseket és csekély szakirodalmat tartalmaz. Különösen tendenciózus a gyenge bibliográfiával kapcsolat megjegyzése, hogy a szerzők egyikének sem állt módjában „az állambiztonsági források szisztematikus kiértékelése”. Azt csak zárójelben jegyzem meg, hogy remélhetőleg a legnaivabb olvasóban is él a gyanú, hogy pusztán az állambiztonsági iratok mégoly „szisztematikus” feldolgozásából sem lehet feldolgozni a Kádár-korszak egyháztörténetét, de még a klérus megtörését sem. Célzatosan hat, amikor a szerző az egyház jelenlegi vezetőinek állításaival vitatkozik (285. oldal, 800. és 801. jegyzet). Ezt egy történeti munkában kerülni kellene. Tomka Ferenc katolikus pap és munkája, a *Halálra szántak, mégis élünk* (Szent István Társulat, Budapest, 2005) is gyakori bírálóknak van kitéve ebben a fejezetben, holott Tomka nem történész, könyve pedig (bár formai jegyei alapján történeti mű) elfogultságoktól sem mentes népszerűsítő irodalom.

A vizsgált fejezet írója egyértelmű tényként adja elő a katolikus felső klérus kollaborációját. Arra azonban csak szerényen utal, hogy politikai okok miatt a Magyar Népköztársaságban katolikusok ellen folyt a legtöbb eljárás, továbbá a rendszer teljes fennállása idején működött az állambiztonság, majd az állambiztonságon belül olyan szervezeti egység, amelyik a katolikus reakció ellen harcolt. Pedig az 1960-as évek közepétől sikeressé váló megtörés nem érhető meg az 1956 előtti és az 1956 utáni évek nem csak állambiztonsági iratokon alapuló történeti feldolgozása nélkül. És a Vatikán keleti politikájának és magyarországi hatásainak tárgyilagos vizsgálata nélkül se.

Nem sorolom fel az *Elhallgatott múlt* ezen fejezetének minden csúsztatását, tendenciózus megállapítását. Talán jobb lett volna, ha Tabajdi és Ungváry a kézirat megjelenés előtt megmutatta volna néhány, a témában jártasabb történésznek. Egyetlen olyan példát találtam, hogy a szerzők köszönetet mondtak Szabó Gyula plébánosnak (nem történész!), egy hivatkozáshoz nyújtott segítségéért (823. jegyzet), ráadásul egy olyan ügyben, amihez egy kötet is a rendelkezésükre állt. Grósz József kalocsai érsek beszerzésének körülményei már 2001-ben ismertté váltak ugyanis.⁸ Amennyiben erre a szakirodalomra hivatkoztak volna, ténylegesen segítették volna olvasóikat, mert az itt leírt beszerzési történet többet elárult volna, mint a hivatkozásban közölt, de fel nem oldott „ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. 280–281. o.” jelzet. Akkor azt is sikerült volna tisztázni, hogy Grósz beszerzésére 1955-ben került sor és nem „valamikor” 1951 és 1955 között, ahogy azt a szerzők sejtetik.

Ezzel el is érkezünk a kötet leginkább manipulatív részéhez. A szerzők közzétesznek egy táblázatot (288–289.), amelyben összeállították az általuk

⁸ A *Grósz-per előkészítése 1951*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: SZABÓ Csaba. Budapest Főváros Levéltára–Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 55–59.

ügynökgyanús főpapok listáját. Történeti munkában megengedhetetlen az olyan vélemény, amit például Szabó Imre esztergomi segédpüspök esetében leírnak: Fedőnév? „Beszervezési dokumentum még nem került elő.” Az állításhoz tartozó jegyzetben (824. jegyzet) pedig az olvasható, hogy „Szabó túlbuzgóságára jellemző, hogy 1961-ben, Rómából hazatérve első feladatának tartotta, hogy hívás nélkül az ÁEH-be rohanjon és részletesen beszámoljon arról, amit a Vatikánban tapasztalt. Lénárd Ödön–Tímár Ágnes–Szabó Gyula–Soós Viktor Attila: *Utak és útvesztők*. Budapest, 2006, Kairosz, 255. o.” Önmagában az idézett megjegyzés nem bizonyít semmit, hiszen a papoknak (nem csak a katolikusoknak!) ugyanúgy be kellett számolniuk a külföldi utakról (sőt útijelentéseket is kellett adniuk), mint a világi személyeknek. A hivatkozott helyen olvasható „szervilizmust” talán valamelyest magyarázza, hogy Szabó Imre 1963-ban (nem 1961-ben!) első alkalommal mehetett a Vatikánba. Hálás volt a lehetőségért. De ügynök nem volt. Ehhez a szerzők megnézhatték volna *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* (Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005) című kötetben a 143. oldalon közölt forrást, amelyből kiderül, hogy a II. Vatikáni Zsinat második ülészakára kiutazó 15 fős magyar delegációból 9 ügynökkel rendelkezett a III/III. Csoportfőnökség. Szabó Imre azonban nem volt közöttük! Etikátlan a szerzők eljárása Kovács Sándor szombathelyi püspök esetében is, akit „Kaszás” fedőnevű ügynökként jeleznek, de semmilyen hivatkozással nem igazolják állításukat. Valójában Kovács Sándor az állambiztonság „Kaszás” fedőnevű célszemélye (!) volt.⁹

Nem lehet mit kezdeni a táblázatban Cserháti József, Bánk József, Lékai László neve mellett a fedőnév és a szervezés ténye rovatban a szerzők által jelzett „?”-lel. Sejtik, de nem tudják? Ez nem méltó egy történeti munkához. Kisberk Imrével kapcsolatban meg azt írják a 834. jegyzetben, hogy „érintettségét a 2006 novemberében a Budapesten tartott egyháztörténeti konferencián külön előadás ismertette”. Ez igaz is, de illett volna megadni az előadó nevét és a konferencia helyét, szervezőjét. Igazán korrektil viszont akkor jártak volna el, ha hivatkoztak volna a konferencia előadásait szerkesztett formában közreadó kötetre, amit egyébként ismerhetnek, mert feltüntették az irodalomjegyzékben is.¹⁰ Ha elolvasták volna a tanulmányt, akkor nemcsak Kisberk Imre szervezésének tárgyilagos történetét ismerték volna meg, de talán nem tüntették volna fel tévesen táblázatukban a püspök kinevezési idejét sem. Az egész táblázat egyébként is manipulatív, ugyanis azt írják, hogy az 1964 és 1987 között hivatalban lévő püspököket gyűjtötték egybe. Akkor meg mit keres ott Grősz József, aki 1961-ben meg-

⁹ Soós Viktor Attila: Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök az állambiztonsági szervek szemüvegén keresztül. *Vasi Szemle*, 2008/6. 515–523.

¹⁰ MÓZESSY Gergely: Az 1956-ot követő megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: SZABÓ Csaba (szerk.): *Magyar katolikus egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007*. Új Ember, Budapest, 2006. 123–141.

halt? Ugyanakkor hiányoznak aktív, és tevékenységükben akadályoztatott ordináriusok is (Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1968-ig, Dudás Miklós hajdúdorogi püspök 1972-ig kormányozta egyházmegyéjét; Mindszenty József esztergomi érsek 1973 végéig kánonjogi értelemben betöltötte hivatalát, akárcsak Badalik Bertalan veszprémi püspök 1965-ig, Papp Kálmán győri püspök 1966-ig és Pétery József váci püspök 1967-ig). És ha már hozzák némelyik apostoli kormányzót, segédpüspököt, helynököt, például Szabó Imrét, akkor miért nem hozzák valamennyit a jelzett időszakból (például Esztergomnál maradvá miatt hagyták ki Schwarz-Eggenhofer Artúrt, aki 1959 és 1969 között apostoli kormányzó volt Esztergomban). Ha nem teljes a hivatalviselők listája, akkor hamis lesz a statisztikai arány is (291.). Az olvasó bosszankodik a csúsztatások miatt, és a kapitális tévedések miatt is. Például a 287. oldalon az áll, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal 1950-ben jött létre (valójában 1951-ben). Vagy: Klempa Sándort nem 1972-ben nevezték ki veszprémi apostoli kormányzóvá (288.), hanem 1959-ben. 1972-ben felmentették. Továbbá: „Kriston Endre egri érseket például már 1945 májusában is bántalmazták a politikai rendőrség tagjai.” (287.). Ha valaki 20. századi egyháztörténettel akar foglalkozni, akkor illene a főpapság archontológiáját ismernie, de legalább állításait ellenőriznie. De talán még a 20. század politikatörténetének, hadtörténetének, társadalomtörténetének művelőjének is illene tudnia, hogy az egri érseki székre Czapik Gyulát 1943-ban nevezte ki XII. Pius pápa (Grósz József kalocsai érsekkel egy évben), és ő hivatalát 1956. április 25-én bekövetkezett haláláig be is töltötte. Kriston Endre az egri főegyházmegye segédpüspöke volt (1923-ban szentelték). Már a Tanácsköztársaság alatt is letartóztatták és bántalmazták, majd 1945-ben ismét letartóztatták, néhány hónapig fogva tartották, és valóban megkínózták. Csak az ebben a fejezetben talált tévedésekből 3 és fél oldalas listát állítottam össze, amelynek további közlésétől jelen írás keretei közt eltekintek. Csupán egy tartalmi kritikai megjegyzést teszek még: sem szerkezeti, sem pedig tartalmilag nem indokolt a kelet-német és magyar katolikus egyház szerzők által elvégzett összehasonlítása (ennek okát ők maguk is megfogalmazták a vonatkozó alfejezet első sorában). De ha már megírták, jobb lett volna, ha 10 évnél fiatalabb irodalomra is hivatkoznak, például a Christoph Kösters és Wolfgang Tischner szerkesztette alapos és a politikatörténeten túlmenően például a mentalitástörténetre, életmódkutatásra is kiterjedő kiváló szakkönyvre.¹¹

A főszöveget kiegészítik a végjegyzetek, a rendkívül szerény, mindössze három oldal terjedelmű irodalomjegyzék, a rövidítésjegyzék és a névmutató. Az irodalomjegyzéket külön kiemelem, ugyanis egy közel félezer oldalas kézikönyvnek, alapvető szakirodalomnak szánt kötethez készített, körülbelül 100 tételt tartalmazó jegyzék kissé alulreprezentálja a szakma erőfeszítéseit.

¹¹ *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2005.

Nagyobb baj, hogy a szerzők valóban alig merítettek a szélesebb irodalomból, nem igazán használják kollégáik munkáit. Az állambiztonság és a kommunista párt kapcsolatát tárgyaló fejezetben például Szabó Bálint 1986-os, kissé avított könyvére, vagy Kiszely Gábor fentebb már jelzett kötetekre hivatkoznak, viszont alig, vagy egyáltalán nem utalnak a kommunista párt működését alaposan bemutató kiadványokra (például *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyveire*, vagy *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának jegyzőkönyveire*). Révész Bélának a párt és az állambiztonság kapcsolatainak vizsgálatában úttörő jelentőségű, kihagyhatatlan írásait sem tartják hivatkozásra érdemesnek a szerzők. A katolikusokról írt fejezetekkel kapcsolatban biztos állíthatom, hogy a citált fél tucat szerzőn kívül vannak még történészek, akik említésre méltót írtak a témában. A nem kevésbé fontos módszertani fejezetben, és az egyedi esetek elemzésénél, másokkal együtt nem, vagy alig használják például Halmai Gábor, Kenedi János, Rainer M. János, Szőnyi Tamás, Tischler János és Varga László megkerülhetetlen munkáit. Ez az eljárás méltatlan a többi szerzővel szemben, mert olyan hatást kelt, mintha Tabajdi Gáboron és Ungváry Krisztiánon kívül más alig művelné a tárgyalat témában a történetírást. Ráadásul olyan érzés alakul ki az olvasóban, mintha az *Elhallgatott múlt* szerzői lenéznék a szakmabelieket, mert vagy nem hivatkoznak munkáikra, vagy ha mégis, akkor többnyire azért teszik, hogy kizárólag a saját véleményüket igazolják a másoktól citált és esetenként valóban vitatható megállapításokkal, munkákkal (például Tomka Ferenc a 799. jegyzetben). Mindez nemcsak udvariatlan, de szakmailag is vitatható eljárás, mert ha mások is foglalkoztak már a Tabajdi és Ungváry által taglalt témákkal, akkor illene munkáikat használni, még akkor is, ha szerzőink esetleg nem értenek egyet más történészek megállapításaival. Akár a múltat, a szakirodalmat sem kellene „elhallgatni”, hanem érdemben kellene feldolgozni. A szakirodalom ilyen jellegű használata teljesen hiányzik a kötetből.

Ami a jegyzeteket illeti: még a szakmabelieknek is rendkívül nehézkes, hogy a levéltári jelzeteket a szerzők által megadott módon értelmezzék. Ahhoz, hogy megtudjuk, például mit is takar a 16. jegyzetben a MOL 276. f. 54. cs. 87. ő. e. (helyesen egyébként MOL M-KS 276. f. 54. cs. 87. ő. e.), vagy a 63. jegyzetben a BFL XXXVI 29 A (1957) 1. ő. e., vagy a 76. jegyzetben az ÁBTL 2.8.2. 14713, elég komoly kutatásra lenne szükség. Ugyanis vagy fel kellene lapozni az illető levéltár fondjegyzékét, vagy – mivel ezeket időszakosan adják ki, és a megjelenések óta történt gyarapodásokat értelemszerűen nem tartalmazzák – célszerű az aktuális állapotot tartalmazó fondjegyzéket a nevezett levéltárak honlapján keresni. Megnyugodhatnánk, hogy ezzel már be lehet azonosítani a jegyzetben szereplő jelzetet, de sajnos, nem így van! A Magyar Országos Levéltár esetében a 16. jegyzetben Tabajdi és Ungváry még megadja, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) központi szervei közül a Titkárságról van szó, de sajnos a 20. jegyzetet követően még ezt a segítséget sem nyújtják könyvük olvasóinak. A 87. őrzési egység felol-

dásához viszont már a fondjegyzék sem lenne elég. Újabb segédletet kellene kézbe venni (a T. Varga György által összeállított *Az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága üléseinek napirendi jegyzékeit*), vagy tovább kellene böngészni a levéltár honlapját. A legtöbb levéltár csak ritkán közöl többet az interneten, mint a fondjegyzék. A MOL-nak azonban egyéb segédletei is fel vannak töltve a világhálóra, sőt mintegy 600 000 oldal terjedelemben digitalizált iratanyagok is, többek között az MDP központi szerveinek iratai. Itt már valóban meg lehet találni a 87. őrzési egységet (a Titkárság 1950. február 22-ei határozati jegyzőkönyvéről van szó). Annak kiderítéséhez azonban, hogy a Tabajdi–Ungváry-kötet 19. oldalán idézett szöveg a csak (!) 84 oldal terjedelmű jegyzőkönyv 12 napirendi pontja közül vajon melyikhez tartozik, és a Titkárság jegyzőkönyvének melyik oldalán található, szóval ehhez végig kellene olvasni a teljes iratot. De lehet, hogy ezt is fölöslegesen tennénk, mert szerzőink könyvük 19. oldalán azt írják, hogy az idézet nem is a Titkárságtól van, hanem a Központi Vezetőség (MOL M-KS 276. f. 52. cs.) határozatai közül származik. (Akkor miért nem arra hivatkoztak a jegyzetben?) De onnan meg nem származhat, feltéve ha jól adták meg legalább az őrzési egységet. Ugyanis a Központi Vezetőség nem az a testület volt, amelyik nyakra-főre ülésezett. Valójában 1948 és 1956 között mindösszesen 37 őrzési egység köthető a KV-hez. Aki még nem adta volna fel, az most már szűkítheti a kört. A KV-re mint az idézett határozat forrására való hivatkozás nem jó. Akkor talán mégis a Titkárságnál lesz a megoldás? Elbizonytalanít a főszöveg és a jegyzet közötti elmentmondás, ezért rápillantok a Politikai Bizottságra is (MOL M-KS 276. f. 53. cs. 87. ő. e.). Az 1951. november 15-ei határozati jegyzőkönyv 2. pontja ígéretesnek tűnik: a KV Adminisztratív Osztálya és a Belügyminisztérium közös jelentése a rendőrség egyéves munkájáról. Előadó: Házi Árpád. Hiába nézem át a kapcsolódó oldalakat, az idézet nem található. Akkor talán mégis a Titkárság a helyes információ. A 4. napirend sokat sejtető: határozati javaslat az ÁVH pártszervezetéről. Előadó: Kovács István. És valóban, a 22. lapon megtaláljuk a szerzőpáros által idézett szöveg eredetijét. Ennek korrekt jegyzetelése így nézett volna ki: MOL M-KS 276. f. 54. cs. 87. ő. e. 22. p., és jó lett volna legalább a dátumot megadni. Igaz, a főszövegbe sem kellett volna belekeverni a Központi Vezetőséget.

A példával tulajdonképpen nem is a véletlen, de zavaró tévesztésre akartam felhívni a figyelmet, hanem a használhatóságra. Arra, hogy a pongyolán jegyzetelt anyag nem hordoz annyi információt, hogy egyértelműen lehessen azonosítani a levéltári lelőhelyeket. Nem kínzom az olvasót azzal, hogy a szerzők helyett feloldjam az összes levéltári jelzetet, azt azonban elárulom, hogy az abszolút véletlenszerű választásból (a kötet jegyzetapparátusában előforduló első három levéltári forrást hoztam fel példaként) Budapest Főváros Levéltára jelzete is már ránézésre rossz. A XXXVI. fondfőcsoportba ugyanis az 1990 utáni önkormányzati szervek iratai (a „Megyei önkormányzatok, valamint a főváros és kerületeinek önkormányzatai”) tartoznak. Eh-

hez viszont semmi köze a szerzőpáros kötetében a 63. jegyzetnél szereplő idézetnek (a 31. oldalon).

Sajnos, a jegyzetapparátusban nemcsak a levéltári jelzetekkel vannak gondok, de az irodalmi hivatkozásokban is több tévedés, elírás maradt. Például a 23. jegyzetben hivatkozott Tókécs Rudolf-könyv nem 1198-ban, hanem 1998-ban jelent meg. Bosszantóak a névelírások is. Bizonyára rosszul esne szerzőinknek, ha családnevükben az y-t és az i-t felcserélnék. A 25. jegyzetben Némethné Vági Karolából Vági lesz. Az 59. jegyzetben a „keresztapák” Müller Rolfból Rudolfot, a 851. jegyzetben Soós Viktor Attilából Sóst csináltak. Az is zavaró, ha a könyvészeti adatokat helytelenül adják meg, vagy amikor a szerzőket összecserélik: például a 798. jegyzetben Mézszáros István könyvének tévesen szerepel az Új Ember Kiadó, a 904. és az 1381. jegyzetben meg Kahler Frigyeset adták meg szerzőként Kenedi János köteténél (*Kis állambiztonsági olvasókönyv*), miközben az másutt és az irodalomjegyzékben helyesen szerepel.

A rövidítésjegyzékbe is becsúszott néhány hiba. Nem olyan régi a kötet kézírata, hogy a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárat a már nem használatos PIL-ként rövidítsék a szerzők, vagy legalább ne jelezzék a névváltozást. A SED feloldásából lemaradt a „Deutschlands”, ráadásul magyarra is rosszul fordították: ott meg a szocialista jelző maradt ki.

*

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián *Elhallgatott múlt* című munkája bizonyára sokáig slágerkönyv lesz, több kiadást is megérhet. Sajnos, azt kell mondanom, hogy nem azért, mert annyira jó és megkerülhetetlen, hanem azért, mert pillanatnyilag nincs jobb. Határozott véleményem, hogy a kötetnek jót tett volna, ha a szerzők több történelmi alázattal közelítettek volna a témához, ha nem akartak volna „mindent”, ráadásul ilyen „gyorsan”. Jobb lett volna, ha még egy kicsit érelik, pontosítják, gondolják a kéziratot, ellenőrzik adataikat.

Szabó Csaba

Janka estélye. A történelem Závada Pál *Idegen testünk* című regényében*

Írásunkban arra vállalkozunk, hogy Závada Pál új regénye, az *Idegen testünk* politika-, társadalom-, és eszmetörténeti aspektusait értelmezzük. A műben kivételes mennyiségű történelmi anyag torlódott össze, amelynek teljes feldolgozására csak egy nagyobb terjedelmű elemzés nyújthatna lehetőséget, így

* ZÁVADA Pál: *Idegen testünk*. Magvető Kiadó, Budapest, 2008. 391 p.

az író által – helyenként implicit, másutt provokatív módon – megjelenített problémák tömegéből azokat emeltük ki, amelyek több mint hatvan év távlatából is vitára késztetik a társadalmi ügyek iránt fogékony közösség tagjait.

Úgy véljük, hogy a megjelenés óta eltelt időszakban a mű recepciója az elvárhatónál kisebb intenzitással volt annak ellenére, hogy Závada története mind tartalmi, mind formai szempontból különös hatású. Dolgozatunk célja – az elemzésen túl – így az is, hogy a mű eddig fel nem tárt jelentőségére felhívja a figyelmet. Álláspontunk szerint a regény a kortárs magyar irodalomban témája, és különösképp annak írói értelmezése révén egyedülálló.¹

Az 1940-es évek Magyarországot megjelenítő történet azt jelzi, hogy szerzője szépirodalmunkban sajátos nézőpontot képvisel a magyar történelem 20. századi traumáival kapcsolatban. Závada a szereplőiben és a társadalmi világukban lejátszódó lélektani folyamatokat a történelmi jelenségekkel összefüggésben látta, így írásának elmélyültsége alighanem csak Spiró György és Nádas Péter munkáihoz hasonlítható.²

A cím egy szokatlan jelzős szerkezet: a titokzatos *Idegen testünk* magában foglalja a mű esszenciáját, bár jelentésrétegei befogadásának aktuusaiban fokozatosan mutatkoznak meg. Minél több nézőpontba helyezi a cselekmény szövetében az olvasót az író, és minél több sorsot tár elé, a befogadó annál inkább lényegre törőnek és kifejező erejűnek gondolhatja a címet.

A cím lehetséges jelentésváltozatainak gazdagságából elsőként az *idegen test* biológiai vonatkozását emeljük ki. Orvosi értelemben az idegen test olyan objektum, ami az élő organizmusba behatol, és annak működését megzavarhatja, esetleg veszélyezteti. A szervezetbe organikusan nem tartozó tárgy komplikációk okaként felborítja a normálisnak vélt rendet és az egészséges test harmóniáját.

Az államnak és a nemzetnek mint organizmusnak a felfogása a magyar történelem és politikai élet problematikus öröksége. A magyar politikai világban mindig jelen lévő eszmék szerint a nemzetbe idegen testként beékelődő asszimilánsok vagy idegenek tehetőek felelőssé az országot érő sorscsapásokért.

Az asszimiláció ábrázolásában megmutatkozik az író merész játékossága is. A regénynek nincs kitüntetett narrátora, és szinte minden szereplő egyszer-mind narrátor is. Az asszimiláns zsidó (Gábor Dezsőné, Emma), vagy éppen a német-magyar identitású sváb szereplő és narrátor (Flamm Johannka) elbeszélésebe a szerző bevonja a befogadót is. A Móricztól ismert átképzéses elő-

¹ A kötetről megjelenése óta, ismereteink szerint – a könyvajánlókon és néhány blogbejegyzésen, a szerzővel készült rövid interjúkon túl –, egyelőre csak néhány elmélyültebb recenzió és kisebb terjedelmű reakció látott napvilágot. Az eddigi fogadtatás példái között említjük a következő írásokat: KÁROLYI Csaba: *Idegen és mégse. Élet és Irodalom*, 2008/23. 27.; DOROGI Katalin: A keresztény középosztály mulasztása. *168 Óra Online*, 2008. július 9. <http://www.168ora.hu/cikk.php?cikk=21782>; KÖRMENDY Zsuzsanna: Hívatlan vendégszöveg. *Magyar Nemzet Online*, 2008. július 12. <http://www.mno.hu/portal/574052?searchtext=zavada>; LÁNG Zsolt: Test és beszéd. *Beszélő*, 2008. szeptember, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/test-es-beszed> (Utolsó letöltés: 2008. szeptember 22.).

² SPIRÓ György: *Fogság*. Magvető Kiadó, Budapest, 2008; NÁDAS Péter: *Párhuzamos történetek*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2005.

adásmód révén az olvasó nemcsak tanú, hanem a gondolatokkal esetlegesen azonosuló tettestárs is lesz. Így történhet meg az, hogy a többes szám első személyben megfogalmazott gondolatokba és tettekbe bevont olvasó az egyik pillanatban még a zsidó irodalom pusztításában élen járó nyilassal, míg a másikban a zsidótörvényeket elutasító illegális kommunistaival kénytelen azonosulni. A távolságtartó narratívához szokott olvasót ugyanis szinte kizárólag egyes vagy többes szám első személyű elbeszélő irányítja. Az olvasói figyelem vezetésére választott technika a magyar irodalomban egyedi, rendhagyó megoldás, amely sajátos hangulatot és összetéveszthetetlen atmoszférát teremt. A választott elbeszélői attitűd azonban helyenként nehezen követhetővé teszi a gondolatok és az események menetét, és a narráció sajátosságaiból az is következik, hogy a regény sokszor komoly intellektuális kihívást jelent az olvasó számára.

A narratíva megjeleníti a korabeli magyar társadalomban domináns kommunikációs kliséket is. A társadalmi lét különböző szintjein megjelenő beszédmódok, érintkezési típusok változatainak az közös sajátossága válik szembeötlővé, amelyet egyfajta alakoskodásként azonosítunk. Véleményünk szerint az alakoskodás mint kommunikációs technika a múlt század első felében általában uralta a társasági érintkezés etikettjét éppúgy, mint a hivatalos megnyilvánulásokat, akárcsak a sokszor pátosszal teli hivatalos sajátót vagy a magánemberek intim levelezését.

A címbeli jelzős szerkezet egyúttal oximoron is. A *testünk*, mint többes szám első személyű ragozott alak, azonosulást igényel, míg az elé tett *idegen* jelző távolságtartást involvál. Az „alakoskodó” narrátor az egyik testből a másikba vándorol, így készítve az olvasót a különböző identitásokkal való empátiára. Az olvasó időnként bizonyos karakterek olyan motívumait is megéri és elfogadja, amelyekről a felvilágosodás és a nyugati racionalitás vagy a keresztény hit általános tételeit alapelveként elfogadó ember úgy gondolja, hogy szemben állnak a mindennapok erkölcsiségével és általában a józan ésszel.

Továbbá: a *testünk* jelentéstartománya magában foglalja az emberi testet is. Annál is inkább, mert a regény cselekményének elemeit és szereplőit összekötő személy a kívánatos Weiner Janka, az elvált félzsidó nő. A cselekmény keretét a Janka lakásán a második bécsi döntést követő napokban megrendezett baráti találkozó szolgál. A lakásba látogató embereket nemcsak a fizikai tér, hanem az egymást érintő és időnként keresztvező sorsok is összekötik. A Jankához többféle szállal kötődő férfiak elvi polémiáinak kitapintható szándéka nem más, mint a nő testének birtokba vétele. A vetélkedés tétje a regény elején a vendégeit váró asszony kendőzetlen testiségében kerül az olvasó tekintete elé. A kívánatos nő ugyanakkor a rá vágyakozók számára idegen test, hiszen kimondva, vagy akár a gondolataik mélyén, irtózóan attól, amit sajátosan zsidó idegenségnek gondolnak.

Janka személye dramaturgiai szempontból is egyedülálló: ő az egyetlen, aki rezonorként kiemelkedik az őt körülvevő milióból, hiszen a saját vilá-

gától éppúgy távolságot tart, mint vendégei eszméitől. Bölcsessége ellenére történeti és társadalmi világa sorssá válik számára a zsidóüldözésben. A háborút és a kommunista diktatúra kezdeti éveit is átvészelő Janka élettörténetét az író nyitva hagyta, talán így jelezve szándékát a folytatásra, amelynek kulcsszereplője továbbra is Janka maradhat.

Závada regénye több szempontból merész vállalkozás. Életművének eddigi munkáiban olyan fontos témákat is feltárt, mint a magyarországi kisebbségek (tótok, svábok, zsidók) sorsa, de az *Idegen testünk*ben bemutatott probléma különösen megrázó és irodalmilag talán kevésbé feldolgozott jelenség.

Závada a magyar élet lényegi kérdéseként taglalja a német és főképp a zsidó asszimiláció zsákutcás jellegét. A probléma felismerése és azonosítása természetesen nem Závada munkásságának a sajátossága. Az asszimiláció kérdésének más irodalmi értelmezéseitől abban különbözik, hogy a zsidóság sorsát nem holokauszt felől szemlélve, esetleg klisékben mutatja be, hanem sokkal inkább a vézskorszakot időben megelőző vagy azt akár előkészítő antiszemita *érzelmekkel* szembesít. (Mint utaltunk rá, az író a befogadót helyenként a zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák szerint érző szereplők gondolataiba és mentális állapotaiba helyezi.) Köztudott, hogy a kérdés a Závada által megidézett korban különös intenzitással jelent meg a magyar szellemi életben, többek között Szekfű Gyula vagy Szabó Dezső és Németh László vagy Bibó István munkáiban.

A *Mi a magyar?* és a *Mi az idegen?* dilemmája egyértelművé teszi a magyar társadalom eredendően fennálló patológikus állapotát. E jelenség nem pusztán múltunk lezárt fejezete, hanem annak ma is létező öröksége, amely a társadalmi élet dialógusaiban és a politikai konfliktusokban jelenleg is napirenden van. A nemzeti és közösségi identitás a 20. század első felében és napjainkban is egyaránt egzisztenciális kérdés, hiszen – változó politikai konstellációk és körülmények mellett – újra és újra ellenségképző mechanizmusokat gerjeszthet. A kisebbségi lét és a hozzá való viszonyulás ma is gyűlöletet kelthet a közösség tagjai között. A közvéleményt alakító mindenkor elittel szemben megfogalmazható jogos igény lehetne a megoldatlan identitásproblémák feldolgozása éppúgy, mint a rajtuk való felülemelkedés lehetőségének keresése. Azaz a kisebbségi helyzetből – különösképp a zsidó és nem zsidó identitások közötti feszültségből – származó konfliktusok szélsőséges esetben akár egzisztenciális küzdelemmé is fokozódhatnak, és elvileg nem tekinthetők egyszer és mindenkorra befejezetteknek. A probléma háttérül szolgáló érzések léte és a probléma megoldatlansága most is aktualitás, így az előítéletek és a kölcsönös bizalmatlanságok remélhető feldolgozása vagy megoldása ma is várat magára. Závada munkáját azért tekintjük lényeges vállalkozásnak, mert a feldolgozás és az értelmezés folyamatában jelentős és akár az irodalmon is túlmutató üzeneteket közvetít.

Závada nem történészként, hanem irodalmárként közelítette meg a történelem lélektani magyarázatra is szoruló problémáit. Ráadásul szépíróként az 1945 utáni történelemről való gondolkodás olyan tényezőire is felhívta

a figyelmet, mint például a Horthy-rendszerrel és későbbi szovjet befolyással egyaránt szembe forduló Magyar Közösség megalakulása, tevékenysége és az ellene folytatott koncepciós per.³

A regény szerkezete úgy követi az irodalmi hagyományt, hogy egyszerre mind formabontó is. A kompozíciót hagyományosnak tekinthetjük annyiban, hogy a pikareszk regények sémáját alkalmazza, hiszen a Magyarország különböző területeiről érkező szereplők egy helyszínen, Weiner Janka lakásán, egyazon éjszakán találkoznak. Szinte az országgyarapítás pillanataiban érkezik a lakásba Kolozsvárról az eseményekről lelkesen tudósító középszerű újságíró, Urbán Vince, akárcsak a katonai műveletekben főszerepet játszó unokatestvére Flórián (Flamm) Imre alezredes. A két rokon már itt találja a katona testvérét, a hitleri politikának elkötelezett Flamm Johannkát. Janka vendégül látja fivéreit, Weiner Jakabot, a hithű kommunistát, és a becsületes Ottót, a latens homoszexuális lelkészt is. A vendégsereget gyarapítja még Janka egykori vőlegénye, a volt berlini diákegyleti vezető, Raposka Károly és felesége, a nevető szemű zsidó nő, Sári is. Jankánál időzik még unokatestvére és jó barátja, a szintén zsidó Gábor Dezsóné (Emma) is, kisleányával, Palcsival. Hajnalban végül megérkezik Miskolcra munkaszolgálatos férje, mint Janka időben utolsó vendége.

A történet kereteként szolgáló és egyre zsúfoltabbá váló műteremlakás más vendégeket is befogad. A sokasághoz csatlakozik a Ferenc József-díjjal kitüntetett Futár Endre, feltűnően szép feleségével, Anikóval és a hozzájuk csapódott Iharos Bálinttal. A fiatal tollnok Szabó Dezső eszméinek megszállottja. Az összesereglettek körében érzékiségével kelt feltűnést a kézzől kézre járó szerető, Geiger (Dienes) Márta.⁴ A háziasszonynál menedéket talál a népi mozgalmak markáns alakja, az ellenállhatatlan sármőr, Dohányos László is.

Az alkalmazott pikareszk forma szerint a szereplők a maguk útját járják találkozásuk pillanatáig, és úgy véljük, hogy ez megfelelő megoldás a bonyolult cselekmény értelmezhetővé tételéhez. Minden említett szereplő életét úgy követhetjük nyomon, hogy minden egyéni sors egybefonódik történelmünk egy-egy szeletével és archetípusával. A kerettörténetként ábrázolt éjszaka egyfajta haláltáncként értelmezhető akár a szereplők, akár az ország életében is.

A pikareszk megszokott formáitól Závada a mindent tudó író 19. századi attitűdjével tér el, és töri meg a hagyományos formákban alkalmazott linearitást. A szereplők életét, gondolatait és motívumainak ismeretét időbeli ugrások alkalmazásával mélyíti el a befogadóban. A kerettörténet éjszakájából az olvasó kitekinthet a szereplők múltjába és jövőjébe, és egyúttal alkalmat ad a regénybeli alakok eszméinek ütköztetésére is.

³ A regényben név szerint említett, és a Magyar Közösség perében halálra ítélt politikusról, Donáth Györgyről és a közönség előtt talán kevésbé ismert szervezet tevékenységéről fontos adatokat közöl – Bibó István két fontos leveléből kiindulva – Huszár Tibor, a regénnyel csaknem egy időben megjelent kötetében. HUSZÁR Tibor: *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Corvina Kiadó, Budapest 2008.

⁴ Geiger Márta élete bizonyos pontokon Dienes Valériára (1878–1978) emlékeztet. Dienes apja – akárcsak a regényben Geigeré – ügyvéd volt, ráadásul eredeti neve Geiger Valéria volt.

A regényben megidézett történelem utolsó két évének eseményeit az író az utolsó, nagyjából ötven oldalon látványosan felgyorsította, és eltért az addig lassan hömpölygő, sokszor anekdotikus elbeszélsmódtól. Stílusa 1944 és az utána következő évek leírásakor szikárabbá válik, és szűkszavúan szente a tények tárgyilagos ismertetésére szorítkozik. Feltevésünk szerint ezen időszak élményeinek leírásában nem érezte helyénvalónak a kedélyes tónust és a magukat elítélőként meghatározók affektáló stílusát. A regény végére ugyanis a szereplők többsége a totalitárius rendszerek valamelyikében áldozattá válik: meghalnak, vagy koncepciók perекben döntenek a sorsukról. Az est vendégei a történet végére elköteleződéseiktől függetlenül veszítik életüket vagy szabadságukat, vagy rendkívüli lelki sérüléseket szenvednek el az egyetlen Dohányos László kivételével.

Závada Pál a tudós alaposságával dolgozta fel a művében megidézett kor politika- és eszmetörténetét. A Jankánál találkozó szereplők majd mindegyike a kor szellemét meghatározó nézetek hordozója. A néhány kiemelkedő karakter eszméinek foglya és sokszor kritikátlan elkötelezettje. Végzetük beteljesülését a racionális észjárás hiánya és a naivitás is előidézti. A kerettörténetben a sorskérdéseinkről kibontakozó vita így nem fejlődik dialógussá, hanem eszmék és monológok egymásmellettsége marad.

Álláspontunk szerint a szerző túlzott precizitásra való törekvése túlméretezetté tette a regény fikcióját. Míg előző művében, *A fényképész utókorában*, meg tudta teremteni történelem és a fikció összhangját, addig az *Idegen testünk*ben a tények és a cselekmény viszonya aránytalanná válik, hiszen szereplői többsége nem étellel teli alak; ők eszmék médiumai, így inkább típusok és nem létezőként elgondolható emberek.

Az is lehetséges azonban, hogy Závada „jellem”-ábrázolása tudatos, hiszen a több szempontú narratíva véglegesen nem hagyja azonosulni egyetlen szereplővel vagy eszmével sem az olvasót. A típusként felvonultatott alakok elsősorban történelmi figurák, akiknek gondolatait és tetteit a társadalmi lét és szerep uralja. A szereplők magánemberként csak másodlagosan, szinte kizárólag az érzelmek szinterein jelennek meg. A történelmi szerepből kilépő ember ábrázolása leginkább Janka és Raposka Károly berlini szerethetőségének leírásában, vagy a szomorú sorsú vénlányról, a Flamm Gizáról szóló töredékekben és Gáborné Emma Dohányos iránti szemérmes vonzódásának megjelenítésében sikerült.

Závada a történelem ábrázolásában az eseményeket valóban alakító történelmi személyeket, tisztán fiktív személyeket és a szellemi-politikai élet valós szereplőiről mintázott regényes alakokat vonultat fel. Az e körben megjelenített személyek kiléte és szerepük értelmezése jelenheti a leginkább inspiráló problémát az olvasó számára.

Flamm János (Johannka), a soroksári sváb bútorgyáros gyermeke, bátyja árnyékában nőtt fel és német származásán túl személyisége, komplexusai is a náci eszmék felé tereltek. A Jankánál lezajló vita során egyre hisztérikusabban védelmezi a nemzetiszocializmust és a Harmadik Birodalmat, bírálja Teleki

Pál politikáját és félti a középosztályt az elzsidósodástól. Disszonáns gondolkodását még zavarodottabbá teszi az a skizofrén állapot, hogy szerelmes Jankába, de infantilizmusa és a zsidó nő iránt érzett viszolygása miatt vágyai nem teljesülnek be.

Értelmezésünk szerint Závada szereplői közül leginkább Flamm alakja példázza azt a jellemzően közép-európai közösségi jelenséget, amelyet Bibó István a politikai hisztéria fogalmával azonosított. Bibó szerint a hisztéria esetén egy egész közösség politikai kultúrájának komplex megzavarodása észlelhető, amely a csoport által feldolgozhatatlannak tűnő politikai traumák nyomán támadhat. A feloldatlan sérelmek Bibó szerint a közösség tehetetlenségét és bénultságát idézhetik elő, aminek végzetes következménye a problematikus helyzetek megértésére és felismerésére való képtelenség lesz. A jelenség folytatása a közösség életében az álmegoldások keresése és a mindenre magyarázatot találó hisztérikus világkép, amely végső esetben az identitás részévé váló kóros önértékeléshez, valamint a környezeti ingerekre adott aránytalan reakciókhoz, például bűnbakképzéshez vezet. A kollektív rögeszmék ráadásul a magánélet színtereire is behatolnak és az egyes embereken is patológus állapotokat idézhetnek elő.⁵

Az éretlen fiatalember a háború vége felé a könyvvízű Kolozsváry-Borcsa Mihály kormánybiztos legbuzgóbb munkatársaként szervezi meg a zsidó irodalom megsemmisítését. Háborús tevékenységéért 1946-ban halálra ítélik, de az új rendszer – még mielőtt elpusztítaná – besúgónak szervezi be saját testvére ellen. Kóros naivitása miatt ugyanúgy végzi ő is, mint ellenségei. A regényben a magyar irodalom meghatározó irányaira és műveire való utalások egyike a testvére tetteit a vérbírák előtt magára vállaló Flamm Johann történetének Jókaira emlékeztető regényes lezárása. (376–377.)

A Janka összejövételén kialakult vitában a vonzó és karizmatikus fiatal publicista, Futár Endre képviseli a felvilágosodás és Kossuth liberalizmusának örökségét. A Pethő Sándor köréhez tartozó író számára a Reviczky Gyuláról írott könyv hozta meg az irodalmi sikert. Az elvei mellett a háború éveiben is mindvégig kitartó Futár alakjával Závada minden bizonnyal a korabeli irodalmi életben népszerű Koroda Miklóst idézte meg.⁶ (A korra jellemző alakoskodások bizarr példái közé soroljuk, hogy a kossuthi függetlenségi hagyomány elkötelezettjének művét a főváros a Ferenc Józsefről elnevezett irodalmi díjjal ismerte el.)

Futár Endre személye Urbán Vince baráti rajongásában válik jelentéskennyé. Kettejük kapcsolata a Kosztolányi Dezső–Esti Kornél-viszony analógiájaként is értelmezhető (155.). Futárt méltatva Urbán el akarja hitetni

⁵ Vö. BALOG Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 58–84.

⁶ Futár Endre sorsa az író Koroda Miklós (1909–1978) életútjával számos ponton megegyezik: Koroda (akárcsak Futár) a közigazdasági egyetemen tanult, felesége valóban Anikó volt, és 1939-ben jelent meg Reviczky Gyuláról szóló regénye *A világ csak hangulat* címen, amelyért elnyerte a Ferenc József irodalmi díjat. <http://mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/irodtud/magyarir/html/koroda.htm> (Utolsó letöltés 2008. november 3.).

magával, hogy barátságuk egy személlyé forrasztja össze őket. A kolozsvári tudósító szavaiban egyszerre van jelen a barát iránti alárendelő lelkese-
dés, és az önnön tehetségével szemben érzett – indokolt – kételey.

Flamm testvére, a nevét Flóriánra változtató Imre érzelmeiben is teljesen azonosul a magyarsággal. Fegyelmezett katonaként lojális az Észak-Erdélyt visszaszerző kormányhoz, de magánemberként a baráti körben a hivatalos politikával szembeni aggodalmainak is hangot ad. Závada Flóriánt szemtanúvá téve feltárja a közvélemény számára kevésbé ismert agresszív cselekményeket is. A hivatalos propaganda a Trianont felülíró jóvátételt hősi cselekedetek soraként láttatta, jóllehet a katonai műveleteken túl súlyos atrocitások is történtek Erdélyben, mind magyar, mind román részről. Urbán Vince haditudósításai a mítoszteremtés eszközeül szolgálnak, míg a barátokat megdöbbenő valóság Flórián Imre beszámolóiban tárul fel. Flórián személyével a politikus moralista típusa jelenik meg, hiszen gondolatait nem az eufória vezérli, hanem a naiv racionalitás és a jövőért való aggodalom. Azt a mentalitást képviseli, amely azokra volt jellemző, akik egyfelől a német befolyás ellen fordultak a háború éveiben, másfelől károsnak tartották a zsidók asszimilációját. A magyar integritást mindenek fölé helyező alezredes a kommunisták befolyását is elutasító Magyar Közösség tagja lesz. Flórián személyében felismerhető a koncepciós eljárásban felszámolt, és valóban létezett közösség prominense, Szent-Iványi Domokos. Erre utal a regénybe illesztett, és Flórián Imre gondolatmenetébe szőtt antiszemita eszmefuttatás (340–341.), amely nem más, mint egy Szent-Iványitól kölcsönzött vendégszöveg.⁷

A népi írók mozgalmához kötődő Iharos Bálint a Szabó Dezső eszméit magasztaló és követő nemzedék modellje. A névválasztás tudatosnak tűnő utalás Szabó Dezső *Segítség* című regényére.⁸

Szabó művének főalakját, Boór Bálintot, részben önmagáról mintázta, így Iharos a mesterével azonosuló tanítványként hirdeti nézeteit. A tiszta magyar ideálját az irodalomban is heroizáló szellemiséget követelné meg a politikában is, így az autochton népi kultúra felsőbbrendűségébe vetett hite vezérli majd a Horthy-rendszert is gyűlölő Iharost a háború utáni nemzeti baloldalhoz. A fiatal férfi prédikátori kinyilatkoztatásai Szabó tanítványi körének gondolatait idézik, Németh Lászlótól Féja Gézáig.

⁷ A miniszterelnök Teleki Pál egykori tanítványaként, majd közeli munkatársaként tevékenykedő diplomata, Szent-Iványi Domokos a háború éveiben részt vett a kiugrási politikát szorgalmazó és előkészítő Magyar Függetlenségi Mozgalomban, és Horthy Miklós megbízásából a magyar–szovjet fegyverszünetet előkészítő delegáció munkájában. 1945-ben a Független Kisgazdapárt külpolitikai tanácsadója, később a Magyar Közösség-perben tízévi szabadságvesztésre ítélték. A Szent-Iványi hagyatékából származó vendégszövegről lásd SZABÓ András Péter: A szovjet berendezkedés első éveit és a zsidókérdés. Szent-Iványi Domokos ismeretlen arca. *Múlt és Jövő*, 2003/3. http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=33&PrintedID=3 (Utolsó letöltés: 2008. október 6.); Szent-Iványiról további adalékok: KONCZ Lajos: Ki esz minket...? *Élet és Irodalom*, 2005/3. <http://www.es-hu/pd/display.asp?channel=KRITIKA0503&article=2005-0123-2134-27UHV5> (Utolsó letöltés: 2008. október 6.); ÁCS Margit: Történelmi tudatunk lassú gyógyulása. *Kortárs*, 2005/12. <http://www.epa.oszk.hu/00300/00381/00100/acs.htm> (Utolsó letöltés: 2008. október 3.).

⁸ SZABÓ Dezső: *Segítség*. Püski Kiadó, Budapest, 1997.

Iharos szerepe és jellemének bemutatása a cselekmény szempontjából didaktikusnak tűnik, mivel valódi személyisége ismeretlen marad, és háttérbe szorul eszméi mögött. Plebejus szenvedélyességétől elüt Raposka Károly deccens arisztokratizmusa. A napi politikától távol maradó úriember berlini emlékeivel szórakoztatja a társaság hölgytagjait. A Hitler törekvéseit bagatellizálókkal szemben racionálisnak (80.) bizonyul, és a politikával kapcsolatos gondolatait is mindvégig a józan ítéletalkotás jellemzi. Raposka a Collegium Hungaricum ügyét felkaroló Carl Heinrich Becker miniszter famulusa volt a weimari Németországban, és egyúttal a berlini magyar diákegyesület vezetését is elvállalta. Esetében a történelem valós szereplőiről alkotott párhuzamok újabb példáját vonultatja fel Závada, hiszen a regényhős fiatal Raposka berlini éveiben ugyanazt a szerepet vállalta, mint a valóságban Keresztury Dezső, aki a Bund Ungarischer Hochschüler elnöke volt 1928-ban.⁹

A mindig diplomatikus és visszafogott Raposka váratlan és megdöbbentő gondolatokat tár az olvasó elé. Zsigeri antiszemitizmusa szokatlan módon a szerelmeihez való viszonyában jelenik meg. A férfi a nők zsidó mivoltáról nem vesz tudomást az intim együttlét pillanataiban, de magyar férfiként az utódnemzést fajgyaláznak tartja. Volt menyasszonyának, Jankának rokonaira emlékezve a legmélyebb undor hangján szól a zsidóságról (314.). Raposkának a tudatalattiból előtörő, az *idegen testektől* való viszolygásában fejeződik ki a Móricztól kölcsönzött antiszemita szövegben megfogalmazott elmélet (279–286.).

A karakter végletes gondolkodását ugyanakkor nem érezzük hitelesnek, hiszen a tudatosan zsidó feleséget kereső, ám annak közösségétől undorodó férfi perverzióba hajló viszonyulását pszichológiailag problematikusnak tartjuk.

Weiner Jakab és testvére, Ottó, következetesen kitartanak választott és tisztességesnek vélt útjukon. Weiner Jakab állhatatos szocializmusa feltehetően emberséges indítékokból fakad, de gondolkodása tipikusan dogmatizmusba fordul. Elvhűsége és naivitása 1945 után sejtetően a rendszer áldozatává teszi őt is. A vitákban is kitűnik, hogy éles elméjű debattőr, akinek a dialektikus materializmus szemlélete uralja érveit. Ottó, az elhivatott lelkes, az üldözött zsidók mentésében találja meg igazi keresztyén küldetését. A Babits által teremtett Tímár Virgil vívódó alkatára emlékeztető Ottó menekülő barátjáért, Cser Ambrusért mindent megtesz, aki egyszersmind bátortalan szexuális vonzalmának tárgya is. Bátorságát mutatja, hogy a hit igazsága nevében felemeli szavát a háborúban üldözöttekért, szembe fordulva vonakodó feljebbvalóival. A zsidómentés ügyében óvatoskodó és vitatható álláspontot képviselő konventi elnök személyében nagy valószínűséggel Ravasz László püspök jelenik meg.

Dohányos László alakja kitüntetett szerepet kapott az író eddigi életművében is. Ő *A fényképész utókorának* főszereplője, és az *Idegen testünkben*

⁹ DOMOKOS Máttyás: A Magyar Népi Művelődési Intézettről. *Holmi*, 2006/4. 501–527., 503.; KERESZTURY Dezső: Berlin. *Nyugat*, 1939/5. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00640/20574.htm>. (Utolsó letöltés 2008. szeptember 9.)

is lényegi személyiség, mert az általa megjelenített attitűd meghatározó a regény cselekményidejében. A harmincas–negyvenes évek progresszív irányzatai közül a falukutató mozgalomnak Závada kiemelt jelentőséget tulajdonít. Ebbe a körbe tartozik a vidéki nép életét szociográfiákban megjelenítő író és népszerű professzor Dohányos, aki valódi életművész. Az 1944-től 1956-ig számtalan kormányban pozíciót vállaló, egykoron parasztpárti politikus Dohányos pályafutása számos ponton Erdei Ferenc életútjára emlékeztet (258.).¹⁰

A munkaszolgálatos Gábor Dezsőt a feleségével folytatott magánlevelezéséből ismerjük meg, amelyben feltárul egy kiskereskedő élete és üzleti szelleme, valamint a gyermeke és a felesége iránt érzett gondoskodó, olykor követelőző szeretete. Gábor Dezső és Emma viszonya egyedülálló a regényben megjelenő kapcsolatok rendszerében, hiszen a levélváltások hangvétele formális és sokszor modoros, ugyanakkor a gyakori becéző megszólítások erős szexuális bensőségeséget sugallnak.

Závada kedveli és előző regényeiben is rendszeresen alkalmazta a levelező formát. A levelezés a *Jadviga párnájában* és a *Milotában* expresszív erővel mutatta be a szereplők érzelmeit, míg az *Idegen testünkben* szembetűnően visszafogott a pár a kommunikációja. A levelek egyhangúak: egyfelől a bolti forgalom részletes taglalásában merülnek ki, másfelől az otthonától távol tartózkodó férj mindennapjairól tájékoztatnak egy tudósító pontosságával. A levelezéssel az író újabb kihívások elé állítja az olvasót, mivel nehezen eldönthető, hogy a férj milyen feladatot vagy szolgálatot lát el Miskolcon a túlságosan is emberi Vas Gerzson őrnagy alárendeltjeként. Gábor Dezső beszámolóiban idilli életképek sorakoznak a vendéglői vacsoráktól a cigányzenés tivornyákig. A hagyományos úri murik egy dzsentrí katonatiszt életformájára engednek következtetni. Az, hogy Gábor nem katona, hanem zsidó munkaszolgálatos, leveleiből nem derül ki. A valóságot megszépítő anekdotikus levelek végül kikényszerített hazugságoknak bizonyulnak. Úgy véljük, hogy az író ezzel az erőszakszervezetekben szokásos cenzúra intézményére utal. A cenzúrától óvakodó Dezső leveleinek írói megvalósítása túlzottan implicit, de bravúros megoldás.

A véskorszakot túlélő Gábor Dezső elveszíti feleségét, és 1945 után együttműködik az új rendszerrel. A Janka lakásába 1940-ben betoppanó rokon-szenves férj és családapa a háború utáni képben erkölcsileg meghasonlott emberként jelenik meg, aki segítséget nyújt a rendőrségnek vélt ellenségei felszámolásában.

Závada kedveli a nőalakokat. Azok közé tartozik, akik nemcsak felületesen ismerik a nők lelki világát. Ezért kelthet hiányérzetet az, hogy a nők az *Idegen testünkben* többnyire kidolgozatlan karakterek. Futárné Anikó, Raposkáné Sári, Gáborné Emma és Geiger Márta többnyire a nőkről élő

¹⁰ A Dohányos–Erdei-féle összefüggésről lásd még KERESZTESI József: Túl a maszthatyegen. *Holmi*, 2005. október. <http://www.holmi.org/2005/10/tul-a-maszthatyegen>. (Utolsó letöltés 2008. október 19.)

férfiúi sztereotípiákat testesítik meg. Szerepük jobbára kiegészítés és illusztráció a cselekmény és a történelem folyamában. A szókimondó Weiner Janka és Gábor Dezsőné gondolataiba betekintést nyerhet az olvasó, de a többiek érzelmi és nézeti marginálisak maradnak a történet szempontjából.

A női szerepeknek egészen eltérő területére vezet a Flamm nővérek ábrázolása, különösen Giza alakjában. A cselekmény során helyenként felvillanó életmozzanataiban jelen van egy önálló életregény lehetősége. A családért a magánéletét feláldozó asszony a babitsi, Kaffka Margit-i magányos nőalakok sorába illeszkedik. Bár Giza élete csak töredékekben mutatkozik meg, abban mégis egy bonyolult lelkiségű nő személye válik érzékelhetővé. Giza életének íve a zsidó férfihoz fűződő ígéretes szerelemtől a magányába belenyugvó vénkisasszony sorsa felé tart. Személyében megmutatkozik a Závadánál már-már tipikusnak mondható túlzásfolt jellemábrázolás is. Az *Idegen testünk* ugyanis a jellembéli túlzások regénye, a karakterek vonásai valószerűtlenül felfokozottak. Giza példája eklatáns: a soroksári református sváb gyáros lánya egykoron a zsidó Schön Antalba volt szerelmes, ám a fiatal nőt családja lebeszélte a kapcsolatról és elrejtette a világ elől. Idealizált jelleméhez további adalék az is, hogy a háború után karakánul szembefordul antiszemita nézeteket hirdető testvérével, Imrével.

A történetet a politika- és eszmetörténeti elemeken túl Závada helytörténeti precizitása is hitelesíti. A cselekmény jelentős helyszínéül választott fizikai terek részletes bemutatása alapos forrásmunkát feltételez. Jelentős helyszínek Budapest egykori elővárosai, a sváb Soroksár és Budaörs, de a cselekmény és a szereplők sorsa főképp a Fővám tér–Kecskeméti utca–Kálvin tér–Ráday uca térségéhez kötődik. A terek megjelenítésének ereje olyan intenzív és meggyőző, hogy az olvasó szinte bejárja a szereplőkkel együtt a Belváros és a Ferencváros utcáit és tereit. A Flamm és a Weiner család múltjának bemutatásakor Závada felidézi a Kálvin tér és a Ráday utca, valamint a Lónyai utcában lévő református gimnázium történetét éppúgy, mint a kálvinisták 19. századi honfoglalását a világvárossá formálódó Budapesten. Závada városképe nem csupán várostörténeti tények leírása, hanem vizuális rekonstrukció is. A város tereinek tüzetes képi leírása jelzi a szerzőnek a fotográfia technikáját felhasználó módszerét. Az olvasónak sokszor az a képzet támad, mintha az író a visszajára fordítva alkalmazná Astruc kameratöltőtoll-elméletét. A narráció Závadánál gyakran vizuális élményből indul ki és alakul érzelmek és gondolatok leírásává. Minden bizonnyal szándékos volt a szerző részéről, hogy a fényképész Weiner Janka mesterének a legendás Máté Olgát tette meg.¹¹

Az *Idegen testünk* nem történelmi regény, de olyan klasszikusok sorába illeszthető, amelyek egy adott történelmi korszak elmélyült és szuggesztív

¹¹ Máté (Mautner) Olga (1878–1961) fotóművész, a portréfényképezés ismert alakja a 20. század első felében. 1912-ben nyitotta meg műtermét a Veres Pálné utcában. Férje Zalai Béla filozófus volt. A házaspár kapcsolatban állt a *Nyugathoz* kötődő személyiségekkel éppúgy, mint Lukács Györggyel, a Dienes családdal vagy Balázs Bélával. Babits Mihályról készült felvétele talán az egyik legismertebb portréja.

irodalmi feldolgozását nyújtják. A szerző nem történész és műve vállaltan nem szaktörténeti munka. Mindezek mellett a kimeríthetetlen képzelőerejű Závada gigantikus, akár több regényre is elegendő tényanyagot sűrített a közel négyszáz oldal terjedelmű művébe. Különös sajátossága az opusznak, hogy azon művekkel szemben, amelyekben a történelem ábrázolása a cselekmény illusztrációjául szolgál, Závada a szereplőket inkább a történelem díszleteiként használja.

A történelem megértésének esélye vitatható, ám ha mégis képesek vagyunk arra, hogy egyes elemeit ésszel feldolgozzuk, akkor a mindenkori létünk és emberi állapotunk világa könnyebben megragadható. A felkészült olvasó a cselekményszövegsben érzékelheti a szerző didaktikus-nevelői szándékát, amely történelmünk konstans problémáinak megértését célozza. A tiszteletre méltó intellektuális szándék azonban elnyomja a szereplők jellemének sokoldalú kibontását. Egyes szereplők személyiségét nem jellemrajzban, hanem inkább egyfajta vázlatban mutatja be, holott a személyiségnek csupán megvillantott ereje hiányérzetet kelthet az eseményekre egyre inkább ráhangolódo olvasóban.

A korhűsége a tökéletességig törekvő szövegben megjelenik a mindennapok világa, a korabeli tárgyi kultúra, legyen szó akár a ruhák anyagáról, a divatról, a vásárlási szokásokról, a gasztronómiáról, a technika világáról, az utazás módjairól, a nevelési elvekről és a kommunikációról. A rendkívüli információtömeg arra mutat, hogy Závada célja már-már az enciklopédikus teljesség volt. Ezt igazolja a műben megidézett magyar irodalmi hagyomány – Jókai, Mikszáth, Móricz, Babits, Kosztolányi, Szabó Dezső vagy akár Márai alakjainak és stílusának – jelenléte. Mindezekkel együtt feltűnnek a 20. századi magyar eszmetörténet olyan alapkérdései is, mint a nemzeti lét, a kisebbségi identitás és az átörökített társadalmi különbségek problémái.

A regény az említett jellegzetességek miatt ambivalens gondolatokat keltet az olvasóban. A rendkívüli adathalmaz alkalmazása a mű egyik legfontosabb intellektuális erénye, de éppen ez által egyszersmind meg is bomlik a regény szerkezete. A minden részletre kiterjedő rigorózus alaposág miatt nem tud kialakulni a műegész, a kompozíció töredezetté válik. A cselekményelemek között nem jött létre a jobb megértést segítő összhang, hiszen nincsen kohézió a kerettörténet, az Ady-legenda, a Gábor házaspár levélváltása, a vendégszövegek és az 1945 utáni eseményeket leíró fejezetek között.

Történelmünk lehetséges megértésében és érzelmi feldolgozásának folyamatában Závada műve fontos tanulságokkal szolgál. A *Jadviga párnájától az Idegen testünkig* ívelő regényfolyam példaértékű és remélhetőleg inspiráló vállalkozás a magyar irodalmi és szellemi életben egyaránt. A mű azon jótékony szellemi teljesítmények körébe tartozik, amelyek fogódzót jelenthetnek mindannyiunk számára a nemzeti öncélúság köréből és a sérelmek csapdájából való szabaduláshoz.

„Aki meg akarja nyerni a háborút. . .”

Béke-előkészítés Romániában a második világháború idején *

„Aki meg akarja nyerni a háborút, annak elő kell készítenie a békét.” Ez lehetne a mottója a bukaresti Katonai Kiadó gondozásában 2006-ban megjelent kötetnek, amely a román béke-előkészítő tevékenységet koordináló úgynevezett Béke Iroda 1942–1944-es működése során keletkezett huszonhét fontos dokumentumát adja közre.

A könyvet gondozó Petre Otu hadtörténész bevezető tanulmányában egyebek mellett megállapítja: a román történeti kutatás 1989 előtt – ideológiai okokból – a második világháború időszakát tekintve szinte kizárólag a román hadsereg 1944. augusztus 23.–1945. május 12. közötti nyugati, Hitler-ellenes hadjáratával foglalkozott. Megjelent ugyan néhány könyv Románia részvételéről az 1946-os párizsi békekonferencián, de nem volt szabad érinteni például a Szovjetunió által 1940-ben bekebelezett, majd 1941-ben visszafoglalt Besszarábia és Észak-Bukovina, vagy a nyugati román emigráció problémakörét. 1989 után a román történészek a korszak „fehér foltjainak” eltüntetésén fáradoztak: előtérbe került Románia megcsonkítása 1940 nyarán, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás, Ion Antonescu államvezető és a vasgárdisták kapcsolata, az 1944. augusztus 23-i átállás előkészítése, az átállás kül- és belpolitikai következményeinek kérdése. E témakörökben, valamint a párizsi békekonferencián való román részvételt illetően ezenkívül számos visszaemlékezés és dokumentumkötet is megjelent az utóbbi években – írja a szerző.

A fentiekhez hozzáfűzhetjük, hogy a korszak megítélése az 1989 előtti évtizedekben sem volt egységes, és a mindenkori politikai-ideológiai elvárások szerint alakult. Az 1940–1944 között regnáló bukaresti rezsim névadója és első embere, Ion Antonescu marsall, államvezető („*conducător*”) az ötvenes, hatvanas években háborús bűnösnek, a nemzeti érdekek elárulójának számitott. A hetvenes évektől kezdve azonban Antonescu egyfajta „fél-rehabilitációjáról” beszélhetünk. Ennek magyarázatát az elsődlegesen a Nicolae Ceaușescu pártfőtitkár nevéhez köthető román nacionalista fordulatban, valamint az ezzel összefüggő, de valamivel korábban elkezdődött folyamatban: a Moszkvától való fokozatos eltávolodás politikájában kereshetjük.¹ A történetírás politikai legitimáló és uralmi eszközzé degradálódott a pártfőtitkár kezében, aki ezáltal is igyekezett felkorbácsolni a románok nemzeti érzéseit. A nyolcvanas évtized Romániájában a „történelmi nacionalista” diskurzus egyik legfőbb jellemzőjévé a magyarellenesség vált, és – ezzel összefüggésben – a témánkhöz kapcsolódó 1940–1944 közötti korszak lett a ro-

* Petre Otu (szerk.): *Pacea de mâine. Documente ale Comisiei constituite în vederea pregătirii conferinței de pace de după cel de-al doilea război mondial (1942–1944)*. Editura Militară, Bukarest, 2006. 354 p.

¹ Lucian BOIA: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, Bukarest, 2005. 134., 367–368.

mán történetírás egyik kedvelt kutatási területe. A megjelent írások többsége élesen elítélte a „fasiszta bécsi diktátumot” és az észak-erdélyi „horthys-ta-fasiszta terror” „gaztetteit”, a tárgyilagosság, a saját múlttal való szembenézés leghalványabb kísérlete nélkül.

A rendszerváltást követő évtizedben a román történészek körében újból előtérbe került a marsall megosztó személye: sokan nemzeti hősnak, mások ismét háborús bűnösnek nevezték. Az első irányzat képviselői voltak többen. Kedvenc témáik közé még mindig (vagy újból) a „mindenkor egységes nemzeti román állam” és az összrománság politikai egységéért folytatott évszázados harc tartozott;² ezáltal Antonescut is könnyedén elhelyezhették egyfajta tragikus hősként a „nemzet nagyjai” között.

Ezzel egy időben, a kilencvenes években fokozatosan kezdtek megnyílni a kutatók előtt az addig jórészt elzárt romániai levéltárak, s egyre több – addig csak a „kivételezettek” számára megtekinthető – iratanyag vált ismertté az 1940–1944 közötti korszakból is. Ennek eredményeként az elmúlt években számos olyan román dokumentumkötet, forráspublikáció látott napvilágot, amelyek nyomán az eddigieknél jóval árnyaltabban értékelhető az Antonescu-rezsim kül- és belpolitikája. E fontos publikációk³ sorába illeszkedik a Petre Otu által gondozott kötet is, hiszen, mint a bevezetőben olvashatjuk, a második világháború alatti román béke-előkészítéssel – bár a levéltári dokumentumok fennmaradtak – a kutatók kevésbé foglalkoztak.

A rövid historiográfiai felvezetés után Otu felvázolja Románia helyzetének alakulását a második világháború éveiben. Nyomon követi a folyamatot, amelynek során az ország feladta a kezdeti semlegességét, valamint a két világháború közötti időszakra jellemző angol- és franciabarátságát, és igen gyorsan beilleszkedett a német érdekszférába. Nagy áldozatokat vállalva részt vett Németország oldalán a szovjetellenes háborúban, majd az 1944. augusztus 23-i átállást követően a szövetségesek oldalán harcolta végig a háborút. A szerző arra a következtetésre jut, hogy 1939–1940-ben Románia lehetőségei igen beszűkültek, és lényegében két totalitárius állam: a Szovjetunió és Németország között kellett választania. Ebben a helyzetben Németország jelentette sokak szemében a „kisebbik rosszat”, annál is inkább, mivel a Szovjetunió 1940 júniusában agresszíven lépett fel Romániával szemben: megszállta Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A Harmadik Birodalommal való szövetség azonban igen aszimmetrikus volt, hiszen Románia alárendelt szerepet játszott. A sztálingrádi vereség időpontjáig a német–román kétoldalú viszony ennek ellenére együttműködő volt. Otu megállapítása szerint ezután a németek – bár a két ország vezetése továbbra is a szövetség fenntartására törekedett – növekvő

² Lásd Constantin IORDACHI–Marius TURDA: Politikai megbékélés versus történeti diskurzus: az 1989–1999 közötti román történetírás Magyarország-percepciója. *Regio*, 2000/2. 136.

³ Külön kiemeljük a Ion Antonescu kormányzása idején keletkezett minisztertanácsi jegyzőkönyveket közreadó sorozatot. Lásd Marcel-Dumitru CIUCĂ (szerk.): *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*. Vol. I–XI. Arhivele Naționale ale României, Bukarest, 1997–2008.

bizalmatlansággal, gyanakvással, nemegyszer megvetéssel tekintettek a románokra, mivel őket tartották a csatavesztés fő felelőseinek.

A román béke-előkészítés kezdetei 1939 októberére, az ország semlegeségének időszakára tehető, amikor is sokakban élt a megalapozatlan remény, hogy a nemrég kirobbant háborút rövid időn belül sikerül lezárni egy békekonferencia keretében. A bukaresti kormány bizottságot hozott létre, amelynek feladata a békekonferenciával kapcsolatos kérdések tanulmányozása, valamint a dokumentáció összegyűjtése volt. A felkészülés alapelveit Vespasian V. Pella ismertette 1940 márciusában. Legfőbb célja az ország területi egységének megőrzése volt, és úgy vélte, hogy országa elkerülheti a háborút. A kisebbségi kérdés „megoldása” végett mérlegelte a lakosságcsere lehetőségét, továbbá elképzelhetőnek tartotta, hogy Európa és a világ újrendezése során a föderalista elvek győzedelmeskednek majd. Otu értékelése szerint a program elméleti és szervezési szempontból jórészt megelőlegezte az 1942 nyarán hozott hasonló intézkedéseket, Pella munkájára ugyanis a megváltozott körülmények között is igényt tartottak.

Németország térvnyerése 1940 tavaszán, majd Nagy-Románia szétesése egy időre szüneteltette a román előkészületeket, a közeli béke perspektívája egyébként is szertefoszlott. A keleti hadszíntér megnyitása után azonban Bukarestben ismét felvetődött a jövődi békekonferenciára való felkészülés gondolata, ezért létrehozta egy különleges irodát. Élére a tapasztalt román diplomata, Vasile Stoica került, aki gyakorlatilag 1944-ig irányította a háttérből a román béke-előkészítést, de fontos szerepet töltött be az átállás után is.

Otu joggal szentel több mint egy oldalt az életpálya ismertetésének, hiszen Stoica a 20. századi román diplomácia egyik kiemelkedő alakja, a román nemzeti érdekek elhivatott védelmezője volt. Nagyszében mellett, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén született 1889-ben (?) – Otu szerint 1881-ben –, és Budapesten, Párizsban majd Bukarestben járt egyetemre. (A szerző nem említi, hogy Stoica az 1910-es évek elején az Eötvös Kollégium ösztöndíjasa volt.) 1914 őszén átszökött Romániába, felvette a román állampolgárságot, majd 1916-ban beállt önkéntesnek. Technikai szakértőként tagja lett az 1919-es párizsi békekonferencia román küldöttségének. A két világháború között hol követként tevékenykedett különböző fővárosokban, hol pedig a bukaresti külügyminisztérium apparátusában dolgozott. (Baranyai Zoltán genfi követségi titkár szerint, aki még Eötvös-kollégista korából ismerte, a román külügyminisztérium politikai osztályán Stoica volt az „erdélyi specialista”: ő kísérte figyelemmel Magyarország Románia elleni tevékenységét, s ő irányította a Magyarország felé kifejtett román propagandát.)⁴ Részt vett az 1946-os párizsi békekonferencián. 1947-ben visszahívták hágai követi posztjáról, majd félreállították. 1972-ben (más adatok szerint 1974-ben) halt meg.

⁴ Baranyai Zoltán jelentése. Genf, 1928. január 12. Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Politikai osztály iratai (K63). 245. cs. 1936-27/4. tétel. 101.

Stoica alkalmasságához nem férhetett kétség: 14 idegen nyelvet ismert, több évtizedes diplomáciai tapasztalattal és kiterjedt külföldi kapcsolatokkal rendelkezett. Ráadásul jól ismerte a magyarországi és az erdélyi viszonyokat, ami lényeges szempont, hiszen a román béke-előkészítő tevékenység fő témája az erdélyi kérdés volt. 1941-es beiktatását követően munkatervet dolgozott ki, és részletes etnikai térképek elkészítését szorgalmazta. 1942 márciusában javaslatot tett a román béke-előkészítő munka teljes szervezeti megújítására, mivel az addigi keretekkel elégedetlen volt: a szakemberek tevékenységét összehangolatlanak tartotta, és – mint látni fogjuk – úgy vélte, munkáik színvonala nem felel meg a „nyugati” elvárásoknak. Egy nyolc részlegből álló elemző és dokumentációs központ felállítását kezdeményezte, amelynek élén elismert, az angolszász és a német mentalitást jól ismerő, tapasztalt szakember áll majd.

Részben ezt az elképzelést tükrözte az ország „második embere”, Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes s egyben külügyminiszter által 1942 júniusában végrehajtott gyökeres szervezeti átalakítás, amelynek eredményeként létrejött a Béke Iroda.⁵ Ezen belül több részleg (szekció) alakult (politikai, történelmi, sajtó és propaganda, jogi, etnikai-biológiai és statisztikai-gazdasági-pénzügyi), mindegyiknek az élén egy-egy elnök állt. Az Iroda tevékenységét „technikai titkárság” hangolta össze, ezt Vasile Stoica vezette. A legfőbb irányítás jogát azonban Mihai Antonescu saját magának tartotta fenn. 1942 nyarán intenzív munka folyt a különböző részlegekben; a megbeszélések során elsősorban a román béke-előkészítés elvi alapjait igyekeztek tisztázni, de vitáztak a gyakorlati teendőkről is. Alig néhány hét elteltével azonban, augusztus folyamán, Antonescu újabb szervezeti átalakítást hajtott végre, mivel egyrészt hiányolta a konkrét eredményeket, másrészt rossz néven vette a viták során hol burkoltan, hol nyíltabban megnyilvánuló kritikát. A szekciók helyébe négy „csoportot” állított. Ezek a következők voltak: dokumentációs, technikai, a külügyminisztérium irattárában található iratanyagot tanulmányozó, valamint az Erdélyre vonatkozó dokumentációt elemző csoport. Az új felállásban is fontos szerepet töltött be Stoica, akárcsak közeli munkatársai: Ion Christu, Gheorghe Davidescu, Zenovie Păcleșeanu vagy Ion Chinezu.

Az addig német győzelemmel számoló Mihai Antonescu által irányított Béke Iroda tevékenységében törést hozott az 1942. őszi sztálingrádi vereség. A munka sokat veszített intenzitásából, magát Antonescut pedig elsősorban a kezdődő béketapogatásai kötötték le. 1943 tavaszán némileg felélénkült a munka, majd ősszel és 1944 első felében változó intenzitással folytatódott, annak ellenére, hogy – Otu kutatásai szerint – a Béke Iroda 1943. augusztus 26-án tartotta utolsó ülését.

1944 májusában-júniusában végletesen megromlott a viszony Mihai Antonescu és Vasile Stoica között. A kettejük közötti levélváltás nemcsak a két,

⁵ A Béke Irodáról lásd L. BALOGH Béni: Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között. *Századok*, 2007/1. 23–26. (A tanulmány megírásakor még nem állt a szerző rendelkezésére Petre Otu dokumentumkötetete.)

egymástól eltérő habitusú és világnézetű személy közötti elvi nézetkülönbségeket dokumentálja, hanem a Béke Irodán belüli hatásköri villongásokat is. Stoica a külügyminiszter szemére vetette, hogy nem biztosította a béke-előkészítés egységes vezetését, és nem nevezte ki őt hivatalosan is az Iroda élére. Ingerült válaszában Antonescu büntetéssel fenyegette meg a beosztottját, és kétségbe vonta vezetői képességeit, illetve presztízsét. Ami az elvi különbségeket illeti, Stoica már 1943 augusztusában papírra vetette, hogy Németország és szövetségesei nem nyerhetik meg a háborút, és (Antonescu véleményével ellentétben) kompromisszumos béke sem lehetséges; így Románia a vesztes országok sorában foglal majd helyet. A területi kérdések sorában az 1940-ben Bulgáriához került Dél-Dobruzsza visszatérését Stoica nem tartotta reálisnak. Besszarábia és Észak-Bukovina újbóli szovjet bekebelezését egy gyorsan végrehajtott népességcserével vélte megelőzhetőnek, háttalanítva ezzel a szovjetek esetleges etnikai alapú érvelését. Valószínűnek tartotta, hogy a Szovjetunió hozzájárul majd egész Erdély Romániához csatlósához, cserébe Bukarest nagyobb engedékenységeért Besszarábia ügyében.⁶

Az 1944. augusztus 23-i fordulattal végleg okafogyottá vált a Béke Iroda működése. Otu értékelése szerint annak ellenére, hogy a Romániával megkötött béke végül teljesen eltért attól, aminek előkészítésén a román szakértők és diplomaták több mint két évig fáradoztak, a munka nem volt hiábavaló. Amellett, hogy a mai történészek számára felbecsülhetetlen értékű az Iroda működése során keletkezett iratanyag, a dokumentációt az 1946-os párizsi békekonferencián is felhasználták, különösen az Észak-Erdélyre vonatkozó részét. Az Iroda megbízásából neves történészek – mint például Gheorghe I. Brătianu – olyan műveket alkottak, amelyeket ma is számon tart és nagyra becsül a román történetírás.

A tanulmány befejező részében Petre Otu felvázolja az 1944. augusztus 23-a utáni béke-előkészületeket. Erre nem térek ki részletesen, mivel magyar nyelvű összefoglaló is olvasható már a témakörben.⁷ Mindössze annyit említek, hogy 1945 áprilisában Gheorghe Tătărescu külügyminiszter – számolva a realitásokkal – amellett foglalt állást, hogy Románia ne vesse fel a békekonferencián Besszarábia kérdését, hanem minden erejével Észak-Erdély visszaszerzésére törekedjen.

Összefoglalásképpen Otu leszögezi: a román politikai elitet a második világháború idején élénken foglalkoztatták a békeperspektívák, és jelentős – de sokszor nem kellőképpen összehangolt – szellemi, anyagi erőfeszítéseket tett azok feltérképezésére. A semlegesség időszakában a román béke-elők-

⁶ Stoica – sok más román szakértőhöz vagy politikushoz hasonlóan – a magyar–román konfliktus egyetlen megoldásának az etnikai határok kialakítását tekintette. 1941-ben készült lakosságcsere-tervezetét Olti Ágoston ismertette. Lásd L. BALOGH Béni–Olti Ágoston: A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között. *Kisebbségkutatás*, 2006/4. 614–615.

⁷ Olti Ágoston: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944–1946). *Századok*, 2007/1. 29–55.; Uő.: A Román Külügyminisztérium béke-előkészítő tevékenysége. A román Béke-előkészítő Bizottság irataiból. *Múltunk*, 2007/4. 18–54.

szító tevékenység fő célja az ország területi épségének a megőrzése, a bécsi döntés után pedig a területi integritás helyreállítása volt. Az 1944. augusztus 23-i átállást követően sokkal világosabb szempontrendszer alapján folyt a munka, mint azelőtt, és a személyi folytonosságot is biztosították.

Petre Otu tanulmánya érzelmektől mentes, tárgyilagos hangvételű, állításait a legtöbbször levéltári kutatásokra alapozza. Témája jellegéből adódóan természetesen, hogy a romániai levéltárak dokumentumait kutatta fel, és szakirodalmi hivatkozásai is elsősorban román nyelvűek. Ez viszont azt eredményezi, hogy néhány megállapítása nem kellőképpen árnyalt, ugyanis hiányzik az összehasonlítási alap, a „másik fél” nézőpontja. A második bécsi döntésről szólva a szerző például idézőjelbe teszi a „döntőbíráskodás” szót, és megjegyzi: a valóságban diktátumról van szó, s a román történetírás ezt a kifejezést használja (7.). Nem fűzi hozzá, hogy a magyar történetírás viszont a „döntőbíráskodás” szóval írja le az 1940. augusztus 30-i eseményt. Egy másik helyen (23.) megállapítja: a román–magyar viszony a vizsgált időszakban maximálisan feszült volt, s ennek fő oka az észak-erdélyi románokkal szembeni kemény magyar bánásmód. Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a dél-erdélyi magyarokkal való román bánásmód hasonlóan kemény volt, s a két kormány 1940–1944 között mindvégig a kölcsönösségen alapuló nemzetiségi politika elvét alkalmazta. A 26. oldalon ezt olvashatjuk: 1942 júniusában a magyar kormány német–olasz vizsgálatot kért Észak-Erdélyben (valójában: Dél-Erdélyben), arra hivatkozva, hogy a román hatóságok rekvirálnak. Árnyalva a kijelentést: valós sérelemről volt szó, ugyanis 1942. június 7-én a román közellátási minisztérium bizalmas rendeletet adott ki, amelynek alapján a magyar nemzetiségű személyektől az egész ország területén el kellett kobozni a összes gabona- és lisztkészletet. Mindettől függetlenül az adatgazdag, a témában úttörő jellegű összefoglaló hasznos eligazítást nyújt az olvasónak a könyvben közölt dokumentumok értelmezéséhez.

*

Az összesen mintegy háromszáz oldalnyi, szám szerint huszonnégy dokumentum az 1942. június 16. és 1944. május 26. közötti időszakban keletkezett. Közülük huszonnégy a bukaresti Román Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, három pedig a Katonai Levéltár fondjaiból való. Túlnyomó részüik a Béke Iroda különböző szekcióinak üléseiről felvett, többnyire terjedelmes jegyzőkönyveket tartalmazza, de találkozhatunk néhány rövidebb feljegyzéssel, előterjesztéssel is. Az iratok sorrendje a keletkezés dátumát követi. A kötetet névmutató zárja.

A dokumentumokat tanulmányozva a magyar olvasó első gondolata az lehet, hogy a téma román kutatói szerencsésebb helyzetben vannak magyar társaiknál. A második világháború alatti béke-előkészítés román anyaga ugyanis szinte hiánytalanul megvan a levéltárakban, míg a magyar csak töredékesen maradt fenn. Az 1942 végén, 1943 elején körvonalazódó magyar

békefelkészülés során ugyanis angolszász győzelemmel és német vereséggel számoltak, így az összegyűjtött iratanyag nagy részét a megszálló német csapatok megérkezése előtt megsemmisítették.⁸

A kötetben közölt iratok amellelt, hogy hitelesen dokumentálják a Béke Iroda mintegy két éves tevékenységét, a korabeli román politikai és szellemi elit gondolkodásmódjába, mentalitásába is betekintést nyújtanak. Különösen a jegyzőkönyvek fontosak ebből a szempontból, hiszen – mivel a szekciósülésen elhangzottakat nem a nyilvánosságnak szánták – feltételezhető, hogy a felszólalók, az egymással vitázók őszintébben adtak hangot véleményüknek „egymás között”, mint egyébként tették volna. Ezért is tűnik meglepőnek a saját propagandája csapdájába esett Mihai Antonescu állandó pózolósa hallgatósága s a „történelem” előtt, a hosszú beszédeiből áradó öntömjénezés. A jegyzőkönyvekből nem derül ki, de más források utalnak rá, hogy szólamaival gyakran keltett derűtséget ismerősei és munkatársai körében, akik közül sokan nem kedvelték vagy nem vették komolyan őt.⁹

Olvasás közben érdemes figyelni, hogy miként vélekedtek rólunk, magyarokról a korabeli román politikai és szellemi elit tagjai, és milyen „Magyarország-kép” élt bennük. A tükör, amelyet élénk tartottak, a legkevésbé sem az előnyös oldalunkat mutatta. Mihai Antonescu megnyilatkozásait sajátos kettősség jellemezte. A kötetben fellelhető beszédeiben, hozzászólásaiban egyrészt igen gyakran ragadtatta magát durva magyarelles kirohánásokra, másrészt állandó elismeréssel illette a magyar propagandát és a magyar békefelkészülést. 1942. augusztus 19-én keserűen fakadt ki: Románia még mindig nem tanult semmit azokból a leckékből, melyeket a történelem során Magyarországtól kapott. A románokra nézve megalázónak tartotta, hogy egy hétmillió né – a magyar – uralja Délkelet-Európa történelmét „az igazság ellenében, a jog ellenében; a becsület ellenében; a diplomácia dialektikája által valaha is elképzelhetőnek tartott legálnokabb módszereket használva; még most sem ébredünk föl?” (297.). Ugyanitt kifejtette: Magyarország az 1919-es párizsi békekonferencián a legtökéletesebb dokumentációs anyaggal jelent meg, minden megoldásra felkészült, s a kész anyagot most már csak át kell alakítania. Véleménye szerint e dokumentáció az igazság cinikus és „ördögi” meghamisításán alapult, és a magyarok olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek egy felelőtlen gyermek etikáját is megszégyenítik. (319.)

Pamfil Șeicaru, az Antonescu-rezsim által támogatott *Curentul* című bukaresti napilap főszerkesztője is gyakori kirohánásokat intézett a magyarok ellen. 1942 júniusában nem kizárt, hogy valós veszélyre figyelmeztette társait. Személyes tapasztalataira hivatkozva ugyanis elmondta: a dél-erdélyi román parasztság körében olyan nagy a felháborodás az észak-erdélyi nemzetársaikkal való magyar bánásmód hírei nyomán, hogy félő, a romániai magyarokon állnak véres bosszút. (178–179.)

⁸ Lásd ROMSICS Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 33.

⁹ Mioara ANTON: *Propagandă și război. Campania din est 1941–1944*. Tritonic, Bukarest, 2007. 12., 341.

Valeriu Pop, a román külügyminisztérium „magyar ügyekért” felelős beosztottja gyakorlatias hozzáállásával tűnt ki. Világos programot vázolt föl, melynek középpontjában – a többi elképzeléshez hasonlóan – az erdélyi kérdés, valamint a magyar–román viszony állt. Kiindulópontja, hogy a románság küldetését nem lehet elválasztani „a Kárpátok természetes várától”, azaz Erdélytől. A kérdés történelmi vonatkozásait illetően be kell bizonyítani, hogy Erdély csak 1867–1918 között, tehát mindössze 51 évig tartozott Magyarországhoz, így az ezeréves Nagy-Magyarország tézise hamis. A jelenre vonatkozóan azt kell hangsúlyozni, hogy a második bécsi döntés elvesztette érvényességét, mivel a magyar fél nem tartotta be vállalt kötelezettségeit, és minden téren elnyomja az észak-erdélyi románokat. Hangsúlyozta, hogy fel kell készülni a jövőbeni lakosságcsere eshetőségére is. (136–142.)

Az 1942 nyarán lefolyt viták, megbeszélések számos résztvevője – Mihai Antonescuhoz hasonlóan – attól félt, hogy Magyarország jóval előbbre tart Romániánál a béke-előkészítésben. Silviu Dragomir történész, volt kisebbségi miniszter „fájdalommal” állapította meg, hogy „...a magyarok mögött vagyunk. A magyarok néhány intézménnyel, több mint 600 000 cédulával [rendelkeznek],¹⁰ és nekünk nincs egy intézményünk, egy cédulánk, egy gyűjteményünk sem. Semmire sem megyünk rendszer nélkül.” (155.) A lemaradást csak módszeres adatgyűjtőmunkával lehet behozni. Zenovie Păcleșeanu, a propagandaminisztérium befolyásos munkatársa ezzel szemben úgy vélte, nagyon nehéz fél vagy akár egy év alatt elvégezni azt, „amit a magyarok 20 évig tettek”, s ha el is kezdenék a munkát, fennáll a veszély, hogy kifutnak az időből. (156.) Ion Nistor történész, egykori miniszter a magyarok felkészülésére, illetve propagandájára utalva elmondta: „Mindaz, amit most tesznek a magyarok, egy olyan rendszer része, amit ezer éve alkalmaznak. [...] Nehéz egy olyan tudományos és politikai rendszer ellen küzdeni, amit olyan régóta működtetnek a magyarok.” Ezzel valami „erősebbet” kell szembeállítani: „...nekünk megvan az ősrégi etnikai alapunk, megvannak a természetes jogaink, megvan az életerőnk... Mi meg tudjuk mutatni, hogy Corvin Mátyás román, hogy az ő idejében volt a legragyogóbb korszak. Meg fogjuk mutatni, hogy ott, a magyaroknál egy jobbagynépeség él. Könnyű megtalálni a saját álláspontunkat ezekben a kérdésekben az ellenük folytatott harcunk során.” (158.) Dragomir szerint azonban nem propagandára lenne szükség (161.), és Stoica is kijelentette: objektívnek kell lenni. (163.) Utóbbi szerint a megírandó művekben „nincs mit keresniük a nacionalista túlzásoknak”, mivel a munkákat nem propaganda céljából, hanem saját okulásukra fogják készíteni. Azon a véleményen volt, hogy nem

¹⁰ Az 1924-ben létrehozott Magyar Szociográfiai Intézet és a két évvel későbbi alapítású Magyar Államtudományi Intézet cédulakatalógusai – a jól szervezett, intenzív adatgyűjtő munkának köszönhetően – 1930-ban mintegy 900 000 cédulát tartalmaztak (ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, 2005. Budapest, 231.). Az Államtudományi Intézet a harmincas évek közepére már rendkívül gazdag és korszerű, az „utóállamokra” vonatkozó nyilvántartásokkal, adatgyűjteményekkel rendelkezett (RÓNAI András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 130., 134.).

kell minden esetben a románok történelmi jogaira hivatkozni, mert ez az érvelés könnyebben cáfolható, hanem földrajzi, etnikai érveket kell felhozni, „és ezen realitások segítségével bizonyítsuk be jogainkat erre a földre [Erdélyre]”. (164–165.)

A propaganda *versus* tudományosság vita végére Mihai Antonescu tett pontot a már idézett, 1942. augusztus 19-i beszédében. Kijelentette, hogy brosúrákra és politikai propagandaművekre van szüksége. „Nem kívánok eltérni a tudományos igazságtól, [...] de a tudományos adatok és a véget nem érő kutatások rabságában sem lehetek. [...] Praktikusan és azonnal nekem az kell, hogy legyenek megoldva a fő kérdések... Ezeket dolgozom.” (323.) Stoica három hónappal későbbi feljegyzésében arról számolt be, hogy 33 befejezett és 37 folyamatban lévő munkájuk van, ezenkívül 55–60-nak a megírását tervezik. Az elkészült művek többségének színvonalával elégedetlen volt. „Mindazonáltal majdnem az összeset felül kell vizsgálni és sok helyen ki kell egészíteni vagy javítani, mivel a szerzők érvei nem mindig egyeztetetők össze a nyugati és főleg a politikai-diplomáciai mentalitással. Ez nagy munka; remélem azonban, hogy jól elvégzem.” (338.) Reményei, úgy tűnik, csak részben teljesültek, mert 1944. májusi beszámolójában ismét arra panaszkodott, hogy az elkészült munkák – formájukat és érvrendszerüket tekintve – nem mindig elfogadhatók a nyugati, főleg az angolszász világ számára.

Az ismertetett munkát nemcsak történészeknek, de a második világháború vagy a 20. századi magyar–román kapcsolatok iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek is jó szívvel ajánlhatom. Sajnos, kevés az esély arra, hogy a magyarországi érdeklődő kézbe vehesse a kötetet, hiszen még a szomszédos ország könyvesboltjaiban is csak elvétve lehet/lehetett megvásárolni, a kivásztott néhány romániai könyvtár internetes keresőjében pedig nem találtam.

L. Balogh Béni

Lenin és a leninizmus*

Ha Nyugat-Európában egy szerző könyvet ír Leninről, amelyben nem az unalomig ismert gyalázkodó szlogeneket használva fejtegeti témáját, hanem a megértést szolgáló gondos elemzésekre alapozva, senkinek sem jutna az eszébe bátorságról beszélni. Hazánkban és jó néhány más országban azonban kifejezett civil kurázsira van szükség ahhoz, hogy egy történész ehhez a témához nyúljon. Annak ellenére is igaz ez, hogy minden valamirevaló történész, és a történetírással mint tudománnyal foglalkozó szerző – Max

* KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 548 p.

Webertől Karl Popperig – hangsúlyozza, hogy a történelemhez, a többé vagy kevésbé mindig is rejtőzködő múlthoz csak akkor kerülhetünk közelebb, ha nem az ítélezést tartjuk feladatunknak, és ha gondosan összevetjük egymással a „feljegyzéseket”, majd amit találunk, azt még más interpretációkkal is szembesítjük. Weber mindenesetre megengedi, hogy a szerző a saját értékelését megjelenítse, azzal a feltétellel, hogy jelzi: saját véleményéről van szó.

A 20. századnak van néhány olyan résztörténelmi témája, amely nélkül az „egész” sem európai, sem világviszonylatban nem értelmezhető. Ilyen a két világháború, a nagy gazdasági világválság, a nemzetiszocializmus és Hitler, a Marshall-terv, az 1973-ban végbement nyersanyagár-robbanás – és kétségtelenül ilyen az oroszországi bolsevik forradalom, amely elválaszthatatlan Lenin személyétől, elméletétől és taktikájától. Lenin élő cáfolata volt annak a felfogásnak, amely szerint a személyiségnek legfeljebb alárendelt szerepet szabad tulajdonítani a történésekben, mivel nélküle a bolsevik hatalomátvétel nem értelmezhető.

Krausz Tamás nekilátott megfejteni e személyiség titkait, és a már megjelenésével is tekintélyt sugárzó művét pontosan a fent jelzett normák szellemében írta. Aligha talál bárki olyan „feljegyzést” (könyvet, brosúrát, újságcikket, levelet, naplót, nyilatkozatot, jegyzőkönyvet stb.), amelyet szerzőnk fel ne kutatott volna, és vélhetően csak igen kevés olyan feldolgozásra akadna, amely elkerülte a figyelmét. Talán csak egy forráscsoportot lehetne még a figyelmébe ajánlani, amelyet – ismeretem szerint – más sem közelített meg. Meg lehetne nézni azokat a jegyzékeket, amelyek a különböző nyugat-európai könyvtárakban fennmaradtak Lenin olvasmányairól. Zürichben ez a jegyzék mindenesetre megtalálható, és ez fontos eligazításokat adhat. Több jel mutat ugyanis arra, hogy Lenin nemcsak az Oroszországgal kapcsolatos kérdések irodalmát követte figyelemmel, de jártasságot szerzett a korabeli nyugat-európai elméleti, politikaieszmei irodalomban is. Egy másik feltárandó kérdés lehet, hogy ő és egyáltalán az orosz emigráció honnan és miként jutott pénzhez, amelynek segítségével az utazásokat, konferenciárészvételeket, kiadványokat stb. finanszírozta, valamint hogy a háború kellős közepén egy semleges országban milyen megfontolásból kiindulva engedtek útjára egy népes bolsevik csoportot, és milyen célok vezérelték az Oroszországgal hadban álló Németország illetékes szerveit, hogy e csoportot engedje átutazni. Ezek a kérdések minden joggal felmerülnek akkor is, ha a júdáspénzről szóló mendemondákat figyelmen kívül hagyjuk.

Egészében véve egy nagy gondossággal összeállított és megírt dolgozattal van dolgunk. Hála e gondosságnak, a feldolgozás két nagy erénnyel dicsekedhet. Az egyik, hogy Lenin e lapokon megszűnik „fénykép” lenni a szoba falán. Kilép a sztereotip szónoki pózból, és szobor helyett emberré válik. A színes és hitelességet árasztó életrajzi rész az olvasó elé tárja a szorgalmas, okos és alkalmazkodó kisgyereket, a lázongó ifjút, a tudásszomjas, olvasó, vitázó, gondolkodó felnőttet, szeretetteli és tartós családi, baráti vonzal-

mait, életmódját, szeretetét a sakk és a macskák iránt. Anélkül, hogy Krausz Tamás kimondaná, világossá válik, hogy Lenin nem sorolható be sem az exhibicionista, nárcisztikus, sem a fanatikus diktatórikus politikai személyiségek közé. Mindazonáltal világossá válik az is, hogy érdeklődése mindinkább egyetlen kérdéskörre összpontosult: az oroszországi forradalom mint országos társadalmi megoldás problémája köré, amelynek minden egyebet alárendelt, és amely életének mintegy a felében egész tevékenységét és szellemét uralta. Minden megszerzett tudása, ismerete és minden gondolata ebbe a körbe zárult be.

A könyv másik nagy erénye, hogy lépésről lépésre, egymásba kapcsolódó fokozatokban, időbeli és egyúttal logikai rendben ábrázolja a szellemi utat a lázongástól a forradalmi gondolkodásig, és azon belül a végül kialakított formuláig. Ezen az úton a *Mi a teendő?*től az *Állam és forradalom*ig, gyakorlati értelemben az 1917-es megrázkódtatásoktól a NEP-ig jutunk el, ahol egyébként minden következetesnek és elkerülhetetlennek tűnik, ha egy-két kitérőt, illetve alternatívát nem számítunk ide. A feldolgozás azt sugallja, és Krausz Tamás maga sem titkolja, hogy a maga részéről Oroszország számára egyedül azt az utat véli járhatónak, amelyet Lenin választott.

Ha eleve elfogadunk néhány alaptételt, úgy ezzel nincs is probléma. A magam részéről azonban azt gondolom, és lényegében itt tér el történelemfelfogásom Krausz Tamásétól, hogy részben a kiinduló alaptételekkel, részben ezek lenini „kiterjesztésével”, interpretálásával kapcsolatban fogalmazhatók meg kételyek. Mindenekelőtt nem tudom felfedezni a „világ és gondolkodás általános törvényeit”, amelyekkel maga Lenin és nyomában Krausz dolgozott. Azt látom ugyanis, hogy eddig minden, e törvény meghatározására irányuló kísérlet kudarcot vallott. A világtörténetet sem a szellem dialektikája, sem az osztályharc törvényszerűsége, sem a civilizációs cikluselméletek alapján nem lehetséges megfejteni, mert a történet minduntalan kibújik az elképzelt rendből. Az embernek kétségkívül vannak örök meghatározottságai, ha úgy tetszik törvényei, de ezek néhány szóban összefoglalhatók. Az ember élni akar, lehetőleg egy kicsit mindig jobban és biztonságosabban, ezért mindenfélét kitalál, feltalál, és harcol azért, hogy mindazt, ami egyáltalán rendelkezésre áll, megszerezhesse, vagyis harcol saját szabad mozgási lehetőségéért és kiterjesztéséért. E tulajdonságának hála az ember – általában – egy kicsit mindig jobban él, ennek következtében tovább él, és a biztonsága, szabadságának mértéke is tágul. Ezt – gondolom – nyugodtan lehet fejlődésnek tekinteni. Arra nézve viszont, hogy ezt a taktikát miként valósítja meg az egyik ember és a másik, az egyik nemzet és a másik, vagy akár az egyik civilizáció és egy másik, mindeddig nem volt általános recept, de ha lenne is ilyesmi, azt egyelőre senki sem találta meg. (Ezzel a problémával kezdődik Lenin viszonya egyrészt Marxnak a társadalom történetére kivetített dialektikájához és formációelméletéhez, másrészt Lenin „kiterjesztett” dialektikaértelmezése, amely utóbbi Marx mély revíziójának is tekinthető.)

Nem látom egyrészt, hogy a tőkés gazdaság saját öntörvényei szerint mozogna, anélkül, hogy ügyet vetne olyan „apróságokra”, mint két világháború, Marshall-segély, nyersanyagár-robbanás, neoliberais, majd másfajta neoliberális gazdaságpolitika, amely hatások a tőkés gazdaságot gazdaságon kívüli tényezők felől érték. Másrészt nem látom a társadalomtörténet összességében sem a sziklaszilárd törvényszerűségeit. Bár itt nem kívánom áttekinteni az emberiség történetét, de azt a téma megköveteli, hogy a formációelméletről és a dialektikának megfelelő szükségszerű robbanásokról szó essék. Ha csak az európai térséget vizsgálom, ennek történetében sem kifejezett rabszolgatársadalmat, sem ennek belső erők által történt megszüntetését nem lehet kimutatni. Az átmenet közel 1000 évet foglalt magába, hogy feudális társadalomról egyáltalán beszélni lehessen, amely egyébként nem mindenütt alakult ki, és ahol létrejött, ott is csak rövid ideig tartott, mert felváltotta a rendiség. A németalföldi zűrzavart csak nagy leegyszerűsítéssel lehet polgári forradalomnak nevezni, mivel abban a szabadságküzdelemnek, illetve a vallási harcnak nagyobb szerepe volt, mint a polgári érdekérvényesítésnek. Az angol forradalmat gyakorlatilag a hadsereg és nem a polgárság vívta a király ellen, és nem polgári berendezkedést, hanem katonai egyeduralmat hozott létre. A nagy francia forradalom volt az egyetlen, amelyben a polgári rend (rend a rendiség értelmében) döntő szerepet játszott, de a folyamatot nem a polgárság radikalizálta, és a polgári jogrendet, valamint a már dinamikus tőkés fejlődést sem a forradalom indította útjára. Mégis belőle született meg a szellemi etalon, amely viszont nem vált gyakorlati etalonná. Az 1848-as polgári kísérletek leverése után a polgári-tőkés rend csaknem mindenütt evolúciós úton jutott győzelemre.

Ezt a történetet a magam részéről nem tudom a dialektika törvényei szerint értelmezni. És akkor még nem beszélünk a világ többi, Európánál jóval nagyobb részéről, ahol a menetrendek egészen másként alakultak. Amiben Leninnek feltétlenül igaza volt, az éppen abban rejlik, hogy tudomásul vette a világ többi részét, rájött, hogy annak is szerepe volt és lesz a világ egészének formálódásában, és miután ezt szemügyre vette, megállapította, egyébként nem egyedül, hogy a világ egyenlőtlenül fejlődik. Egyszerűen szólva, ez jelentette a dialektika „kiterjesztését”, ám azt gondolom, hogy maga a kiterjesztés bizonytalanul és az ismérvek megjelölése nélkül történt.

A leggyengébb láncszem teóriája szögesen ellentmondott Marx felfogásának, aki a forradalmat a kapitalizmus fejlett, sőt túlfejlett szintjén vizionálta. Ugyanakkor Lenin elsorolta ugyan Oroszország minden belső baját, amely ezt az országot „gyenge láncszemmé” tette, de nem tudta megmondani, hogy a hasonló státusban szenvedő számos ország között miért éppen Oroszország lesz vagy lehet az az ország, ahol ez a bizonyos robbanás végbe megy. Volt több olyan ország, amelyben a kapitalizálódás külföldi tőkével a kezdeténél tartott, ahol önkényuralom vagy ahhoz közeli rendszer működött, és ráadásul nemzeti problémák is adódtak, proletárnak nevezhető forradalom azonban nem tört ki. Ma sem tudnék erre más magyarázatot

találni, mint azt, hogy egyedül Oroszországnak volt Leninje, és ez a zseniális ember azt vette a fejébe, hogy proletárdiktatúrát alakít ki egy proletárokban szűkölködő országban. Ezzel az erővel dönthetett volna akár úgy is, hogy a polgári demokratikus orosz újjászületés vezérbajnoka lesz, mert ha az orosz tőkésosztály még hiányosabb volt is, mint a munkásság, végeredményben maga Lenin mutatta ki, hogy az orosz kapitalizmus széles előfeltételei adva voltak, polgári demokratikus módon gondolkodó politikai csoportokat pedig bőven lehetett találni. Természetesen ezeket ugyanúgy döntően értelmiségiek alkották, mint a bolsevikok vezető grémiumát is (Sztálin kivételével).

Amikor Lenin egy nagyon szűk és saját maga által is tanulatlannak és éretlennek tartott munkásosztály esetében vállalkozott a forradalmi áttörés megszervezésére, akkor pontosan tudta és le is írta, hogy ennek a vezérlését csakis egy jól felkészült értelmiségi kisebbség hajthatja végre, sőt, mivel azt is tudta, hogy a helyzet egyhamar nem fog megváltozni, ugyanennek az elitnek a diktatúrája valósul majd meg. És a nagy emberi felszabadulás helyett valóban megvalósult a bolsevikok diktatúrája. Lerakta tehát az alapokat a szovjet rendszerhez, de az már nem rajta múlt, hogy az államot kik és hogyan vezetik tovább.

Mindenképpen hozzá kell ehhez tenni, hogy az orosz átalakulás voltaképpen csak elkezdődött, amikor Lenin, betegsége miatt, kiesett a döntéseket meghatározó bolsevik vezetők köréből. Ekkor, 1922-ben még távolról sem volt fatálisan kijelölve a további út, és azt sem lehet kizárni, hogy éppen ő, aki a csapat legkimagaslóbb szelleme volt, és egyúttal kellőképpen rugalmas is, képes lett volna más irányt adni az eseményeknek, mint amelyet majd Sztálin szabott. Végeredményben ismerni olyan rendszereket, amelyek gyilkos diktatúrában gyökereztek, majd egy idő múlva kezdtek hasznot hozni az alattvalóknak, sőt meg is lágyultak. Meg kell említeni azt is, hogy távolról sem Lenin volt az egyetlen a történelemben, aki nagy terveket Kovácsolt, azok kisebb vagy nagyobb részét meg is valósította, műve azonban végül nem állta ki az idők próbáját. Végso elemzésben egyetlen nagy mű sem állta ki az idők próbáját. Az idő eddig minden nagy rendszert túlhaladott, illetve a változások sokaságára kényszerített.

Mindez az általa kezdeményezett rendszer bukásával együtt is azt jelenti, hogy Lenin mindenképpen a legeredetibb európai gondolkodók és politikai kezdeményezők közé tartozott, valamint azt is, hogy az általa végrehajtott áttérés csaknem egy évszázadig döntő befolyást gyakorolt a világ további történetére. Hozzáteszem: önsúlyánál fogva, és nem „a világ és gondolkodás általános törvénye” szellemében. Ez a szerep nem csak azt indokolja, hogy megszülessen róla egy kompetens mű, amely meg is született, de azt is, hogy személye és műve további vizsgálatok, értelmezések és viták tárgya legyen Magyarországon csakúgy, mint a világ más részein.

Könyvek Togliattiról*

A 20. század, különösen az 1919 és 1964 közötti fele (azaz Togliatti aktív politikálásának periódusa) az emberiség történetének különösképpen ellentmondásoktól terhelt korszaka. Ő maga Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, a Kommunistá Internacionálé (KI) titkáráként az antifaszizmus frontvonalában küzdött, a háború után vitathatatlan érdemeket szerzett az olasz köztársaság alkotmányozási munkálataiban, a háború politikai, társadalmi és gazdasági ártalmainak felszámolásában. Később kiállt a hívő vallásos ember és a nem hívők egymást becsülő, megértő, közös célokért egymásra találó párbeszédéért. A közös cél az emberiség békéjének megóvása, a nukleáris veszély elhárítása volt. Újra és újra, akkor is javasolta a dialógust, amikor világnézete és politikai felfogása miatt a párbeszédre irányuló felszólítását közéleti és egyházi ellenfelei a kommunizmus (Moszkva) csábításának nevezték, és véletlenül sem gondoltak arra, hogy Togliatti (és az olasz kommunisták) képes lemondani az egyetlen párt uralmáról,¹ noha a kommunisták részvételével kidolgozott és megszavazott alkotmány szelleméből ez egyenesen következett. Togliatti ugyanis forradalmár volt, de realista szemlélettel közelített minden politikai célt, a forradalmat is, nem úgy, mint egyik kortársa és pártbeli vezetőtársa, Pietro Secchia, aki kész lett volna fegyveresen kierőszakolni Itáliában a szocialista forradalmat. Nézeteltérésüket szemlélteti az alábbi epizód: 1954-ben az Olasz Kommunistá Párt (PCI) Központi Bizottságának ülésén Togliatti az atomháborút mint az emberiség érdekében ellentéteset elutasította, míg Secchia a közelében levő KB-tagok fülebe mormolta el vitatkozó kommentárját. „Korábban osztályról beszéltünk – mondta –, azután hazáról, most az emberiségnél kötöttünk ki... Meddig mehetünk még el?”²

Togliatti gondolkodásmódját jól mutatja ugyanakkor a kommunista párt megalapításának 1921-es története is. 1919-től az Olasz Szocialista Pártban egyre határozottabb platformon jelentkeztek a változást sürgető radikális áramlatok, amelyek képviselői a „bolsevik példa” (másfél-két évtized múltán ez „modellbe” merevedve elveszti ideológiai-politikai vonzerejét) hatása alá kerülve szembeszálltak a tespedt pártvezetéssel. Ennek következménye lett a pártszakadás, a születésekor piciny káderpárt szervezése.

Többek között Togliatti személyes „bolsevik opciója” ma történelmi szakkérdés, többnyire szakmai viták folynak róla, persze aktuális áthallásokkal. A sok vitatkozó között kevesen vagy talán (nyíltan) senki sem tagadja, hogy a fasizmus ellenében nagyon is indokoltnak és szükségesnek bizonyult Itáliában a harcos és kérelhetetlenül antifasiszta kommunista párt léte. Togliatti

* Írásunk három könyvrecenziója. Mindhármát a római Carocci jelentette meg a Gramsci Alapítvány és Intézet gondozásában: Roberto GUALTIERI–Carlo SPAGNOLO–Ermanno TAVIANI (szerk.): *Togliatti nel suo tempo*. 2007. 454 p.; Carlo SPAGNOLO: *Sul memoriale di Yalta*. 2007. 281 p.; Marco GALEAZZI: *Togliatti e Tito*. 2005. 271 p.

¹ Renato MORO: Togliatti nel giudizio del mondo cattolico. In: *Togliatti nel suo tempo*. I. m. 337–393.

² Carlo SPAGNOLO: i. m. 146.

kifejezetten e küzdelemben lett a párt első számú vezetője és az antifasiszta politika nemzetközileg is nagyra értékelt teoretikusa. A faszizmus elemzése munkásságának egyik kulcskérdése, és a KI VII. kongresszusán Dimitrové mellett az övé a legfontosabb beszéd – e tevékenysége azonban a magyar közönség előtt jórészt ismeretlen.³

Aldo Agosti – egy nagyszabású Togliatti-életrajz⁴ szerzője – a *Togliatti nel suo tempo* című konferenciakötetben közölt tanulmányában azt taglalja, hogy Togliatti igen korán, már 1922 végén az olasz történelmi fejlődés sajátosságából vezette le az olasz faszizmus jelenségét. A KI-nek küldött elméleti igényű elemzésében megállapítja, hogy a faszizmussal „az olasz társadalom és az állam válságának végső aspektusai bukkannak elő”. Hivatkozik „a fél-sziget nemzeti egyesítési folyamatának gyengeségeire”, az ország vezetésére felkészületlen „burzsoázia összetételének heterogén jellegére”, és arra, hogy a munkás- és parasztmozgalmak ösztönös, maximalista „felforgató” hajlamuk, és jórészt tagadásra épülő felfogásuk miatt nem akadályozhatták meg, hogy az uralkodó csoportok a faszizmus eszközeivel reagáljanak agitációjukra (az agitáció itt nem a propaganda szinonimája). Togliatti mindemellett nagy figyelmet fordított a faszizmussal azonosuló tömegek társadalmi-politikai jellemzőire, arra, hogy a kispolgári rétegek teremtették meg a fasiszta mozgalom és kiépülő rendszere tömegbázisát. Észrevételei között szerepel az is, hogy ezek a tömegek részt vettek az I. világháború utáni forradalmi hullámban és tapasztalva a kifulladás, reményeik, illúzióik beváltatlanságát, mozgolódásuk eltolódott a faszizmus irányába.

Togliatti körültekintő elemző módszere végigkíséri elméleti munkálkodását, segíti a KI antifasiszta irányvonalának kidolgozásában és a gyakorlati politizálásában. Intellektuális erejének az olasz történelmi fejlődés alapos ismerete a forrása – hívja fel a figyelmet a Togliatti-problémák jeles tudósa, Giuseppe Vacca és az ifjabb generációhoz tartozó Angelo d’Orsi. Nemzetközi horizontját ugyanakkor kétségkívül a KI-ban végzett munkája tágitotta. Moszkvában tökéletesítette a nemzetközi és a nemzeti sajátosságok és mozzanatok együttes kezelésének technikáját. Ezt a fajta dialektikus problémaközelítést a sikerekben és kudarokban egyaránt telített háború utáni politikai idényben kamatoztathatta, amikor a Szovjetunióból hazájába visszatérve (1944) a PCI stratégiájának – „a szocializmus olasz útja” koncepcióinak – a meghatározásán dolgozott. A formula a 21. század elején – hátunk mögött az államszocializmus romjaival – anakronizmusnak hat, csak hogy a háború végén egyrészt más volt a kommunizmus perspektívája, másrészt a Szovjetunió tekintélye addig nem látott mértékű lett. Togliatti kritikusi azonban kizárólag a „rövid 20. század” vége felől nézik a történeteket, és így lényegében nem is értik Moszkvához, Sztálinhoz fűződő kapcsolatát.

³ A hazai szakirodalomban, önálló műben (*Faszizmus és válság*) utoljára 1983-ban Incze Miklós publikált Togliattiról ebben a vonatkozásban, 1976-ban az *Európai faszizmusok* című munkájukban Ormos Máriával társszerzőségben.

⁴ Aldo Agosti: *Togliatti. Un uomo di frontiera*. UTET Libreria, Torino, 2003.

A „vasköteléknek” emlegetett viszony magyarázata a Kommunista Internacionáléban töltött idő. Különböző szempontjait a konferencia is részletesen tárgyalta. A Togliattival kritikailag foglalkozó és a PCI „vonzásától” távolabb lévő kutatók⁵ egyértelműen az olasz vezető alárendeltségéről beszélnek. Nem csupán abban az értelemben, hogy a Szovjetunió külpolitikai és biztonsági érdekeit a KI titkáráként és a háború után is kiszolgálta (az előbbi tény, utóbbi azonban nem állja meg a helyét). Hanem abban az értelemben is, hogy Togliatti a „szocializmus olasz útja” nemzeti stratégiáját alárendelte a Szovjetunió ideológiai modelljének, külpolitikájának, vagyis a PCI „kettős lojalításban” gyakorolta politikáját: lojális volt a háború utáni olasz köztársasági demokrácia alkotmányos pluralisztikus rendjéhez, ugyanakkor lojális volt a szovjet modellhez és hű volt a „vaskötelékhez” is, ami – úgymond – gátolta teljes körű legitimitációját. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a PCI-hez közeli és távoli kutatók álláspontjaiban megfigyelhető bizonyos konvergencia.

Bár a Sztálin–Togliatti-viszony különböző szakaszainak a leírására most nem vállalkoznék (a kérdésről egyébként könyvtárnyi a szakirodalom), ám annyit mindenképpen leszögeznék, hogy 1945 előtt Togliattit felelősség terheli a sztálini apparátus eljárásaiban, amelyeknek a KI káderei, valamint az olasz emigránsok közül is többen áldozatul estek. Mentségére az hozható föl, hogy a „nappali sötétség” ördögi mechanizmusa őt sem kímélte, továbbá az, hogy Sztálin paranoiája többnyire azokat érte utol, akik politikai nézeteltérésekbe keveredtek vele.⁶

Togliatti szovjet tartózkodását feltűnő megértéssel ecsetelte Andreotti, aki a konferencián – ellentmondva a „túl sok iratot” tanulmányozó történészeknek – méltatta a kommunista vezetőt.⁷ Egy nem túl régen (1992-ben) az orosz archívumok mélyéből előkotort 1943-as dokumentumról mondta el véleményét. Togliatti ebben – a konferenciakötet bevezetőjében (szerzői a kötet szerkesztői) használt kifejezéssel – „cinikusan” kitért az elől, hogy közbeavatkozzon Sztálinnál a fogságba esett olasz katonák körülményeinek enyhítése érdekében. Togliatti – a problémát felvető pártbeli elvtársának, Vincenzo Biancónak írt levelében – szervilis módon utánozta és indokolta Sztálin nemtörődöm részvétlenségét az éh- és fagyhaláltól megtizedelésre kárhozottatott mintegy nyolcvanezernyi hadifogoly sorsát illetően, akiket a háborús (sztálini) politikai kultúra a „szovjet nép ellenségeinek” bélyegzett. Sztálin döntéséhez nincs mit hozzáfűzni – írta Togliatti –, továbbá: „A tény, hogy Mussolini háborúja és mindenekelőtt oroszországi expedíciója ezer és ezer [olasz] család számára tragédiával, gyásszal végződik, ez [Mussolini politikájának] a legjobb, leghatékonyabb ellenszere...”⁸

⁵ A *sztálinista Togliatti* címmel a konferencián tartott hozzászólásában Elena Aga Rossi szóvá tette a nem baloldali kutatók távollétét (267–273.).

⁶ Lásd Elena DUNDOVICH: *Nel Grande Terrore*. Uo. 124–157.

⁷ *La costituzionalizzazione dei Patti laterane*. Uo. 434–443. (Az *Egyenlítő* 2007/12. számában már említést tettem Andreotti felszólalásáról.)

⁸ A kérdésről lásd Maria Teresa GIUSTI: *Togliatti e i prigionieri dell'ARMIR*. Uo. 158–176.

Sztálinhoz fűződő viszonya szempontjából Togliatti politikai-politikusi tévedése – a referáló kutatók és e sorok szerzője szerint – főként abban állt, hogy az 1956-ban beindult desztalinizáció folyamán nem vállalkozott Hruscov leleplezésénél mélyrehatóbb elvi-politikai feltáró és elemző vizsgálatra, holott erre minden képessége megvolt. Halogatta a sztálini kultusz analízisét, hallgatásba burkolózott és ezzel Sztálin még meglévőnek hitt politikai tőkéből igyekezett menteni a maradékot. Ilyen azonban 1956-ra már nem létezett.

A szovjet vezetés (és maga Hruscov) rossz néven vette Togliatti híres interjúját, amelyben fölvezolta a sztálinizmus kritikájának átgondoltabb és az egész rendszerre történő kiterjesztését. Az interjút jelen pillanatig vitatja a szakirodalom. Marcello Flores például (nem vett részt a konferencián) úgy gondolja, hogy Togliatti „ortodox marxistaként” a szovjet bűnököt nem Sztálin, hanem a történelmi körülmények számlájára írja, miáltal a Hruscovénál radikálisabbnak tetsző kritika valójában Sztálin teljes körű felmentése. Spagnolo ezzel szemben azt állítja, hogy Togliatti a szocialista rendszernek rója fel az elkövetett hibákat és törvénytelenégeket, következőképp egyetlen individuum hibáinál és felelőségénél komolyabb és súlyosabb „gondra”, a rendszer hibájára terelte a szót. Ezen felül az interjú a szocialista országokon belüli kritikák, a „másképp gondolkodás” „öсныomtatványa” lett – írta Spagnolo, jelezve, hogy Lukács Györgynek a Szovjetunióra vonatkozó első kritikái megjegyzései egy időben keletkeztek Togliatti gondolataival.⁹

A már sokat emlegetett „vaskötélék” természetesen hatással volt a PCI politikájára. Togliatti – aki meggyőződéssel hitte és támogatta a szovjet perspektívát – azzal a dilemmával szembesült, hogy miképpen alapozható a szocializmus „első országára” mint erőforrásra pártjának nemzeti elkötelezettségű stratégiája. Itt persze két külön és valószínűsíthetően összeegyeztethetetlen koordináta-rendszerről volt szó, ami azonban rendkívül lassú tempóban vált világossá Togliatti előtt. Pedig ez a „vaskötélék” akadályozta a PCI átütő sikerét, azaz a kormányra jutását. Ezzel szemben Silvio Pons (több írása) szerint a kommunista párt legitimációs küzdelmében áthághatatlan akadály lehetett az olasz társadalomban szilárdan jelenlévő jobboldaliság, és így nem kizárt, hogy a viszony lazítása több eredményt hozott volna-e a pártnak.

E kérdéskör magyar szempontból az 1956-os magyar felkelés kapcsán különösen is fontos. Carlo Spagnolo, Marco Galeazzi és mások aprólékosan körbejárják 1956. októberi SZKP–Togliatti-leléváltás, illetve Nagy Imre és társai halálra ítéltetésének dokumentációját, mivel az adatok mindkét esetben Togliatti felelőségét firtatják. Spagnolo egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a Togliatti-lelévélnek csak a szovjet-orosz archívumunkban van nyoma, Rómában még a másolata sem lelhető föl. Másrészt megjegyzi, hogy Togliatti szerepének túlértékelése lenne, ha valaki a második magyarországi szovjet

⁹ Vö. Carlo SPAGNOLO: i. m. 134–135.

beavatkozásról szóló döntésében megállapítaná a felelősségét. Spagnolo és Galeazzi alapvetően vitatja Federigo Argentieri tételeit, amelyek szerint Togliatti közreműködésével született meg Nagy Imre elítélése. Spagnolo szerint az 1957-es moszkvai nemzetközi párttanácskozás alkalmával létrejött PCI–MSZMP-megbeszélésen a moszkvai tanácskozás dokumentumát vitatták, Nagy Imre ügye érdemben nem merült föl. Spagnolo *feltételezi*, hogy a Varsói Szerződés országainak pártvezetői 1958. május 24-i moszkvai találkozásán döntöttek Nagy Imre és társai kivégzéséről, ami mentesítené Togliatti Nagy Imre halálában viselt bármilyen közvetlen felelőssége alól. Spagnolo és Galeazzi azonban negatív módon ítéli meg, hogy Togliatti ebben az ügyben nem fordult szembe a VSZ pártvezetőivel – jöllehet Spagnolo 1956-os politikafilozófiai reflexióiban tapintja ki a Szovjetunióhoz fűződő kötelek elszakításának első jelét.

Togliatti nemzetközi szereplésének legfőbb jellegzetességei jugoszláv relációban is felmérhetők: a kommunizmus ügyének a Szovjetunióval összeforrt szolgálata, de egyúttal az önálló nemzeti és nemzetközi útkereséshez szükséges külső viszonyítási alapok és támpontok következetes kutatása is.

A nem egyszerűen határvitát okozó trieszti kérdés révén jól tanulmányozható a nagyhatalmak diplomácia csatározása, a két ország közötti konfliktus, illetve kommunista mozgalmaik bonyodalmassá váló kapcsolatrendszere (ez „lent” létesített kapcsolatokat is jelent, nemcsak a két pártvezetés tárgyalásait). A régió olasz kommunistáiban, a baloldali munkásokban a háború végén érthető jugoszláv szimpátia izzott. A két kommunista párt között az antifasiszta ellenállásban kialakult együttműködés kihatott a háború utáni helyzetre is. Mindazonáltal Tito Triesztet elfoglaló akciója 1945 májusában idegborzoló reakciókra ösztökélte az olasz baloldalt. A vitás, hosszú éveken át húzódó szituáció végül megoldódott, ám különböző félreértések és tévhitek mind a mai napig terjengenek az érintett olasz vidék közvéleményében. Több olasz kutató (Agosti, Galeazzi, Pons) dokumentumokkal igazolja, hogy Togliatti Tito 1945-ös trieszti invázióját és Triesztet követelő politikáját az olasz nemzeti érdek megsértésének tartotta. 1946 tavaszán részletes levelet írt álláspontjáról Maurice Thoreznek¹⁰ abból az alkalmából, hogy a Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata publikálta Stefan Mitrovič polemizáló cikkét a trieszti kérdéstről. Togliatti ebben a levélben a leghatározottabban kardoskodott Trieszt és lakóinak olaszága mellett. Hangot adott annak, hogy a város annexiója túrhetetlen és semmibe veszi olasz elvtársai nemzeti érzelmeit. Lenin pozíciójára utalt a finn kérdésben, valamint az orosz–lengyel háborús vizálykodásokra, és arra emlékeztette Thorezt, hogy amikor a kommunista mozgalom elhanyagolta a nemzeti kérdést, mindig vereséget szenvedett.

Az olasz–jugoszláv pártközi kapcsolatokat Trieszt problémáján túl nagymértékben összekuszálta Togliatti és a PCI Moszkva iránti hűsége és inten-

¹⁰ A hosszú levelet teljes egészében lásd Marco GALEAZZI: i. m. 71–76.

zív részvétele a „láncos kutya” kampányában. Az olasz pártban mellékesen tovább éltek a jugoszlávbarátság egyébként elszigetelt jelenségei, míg a szabad trieszti terület önálló kommunista pártja – a Spanyolországot megjárt Vittorio Vidali vezetésével – a PCI-nél is sztálinistább propagandával támadta Tito politikáját, igencsak zavaros helyzeteket teremtve a szovjet–jugoszláv viszony helyreállításának 1955–56-os aktusait követően. Togliatti nem volt rest belátni a katasztrofális melléfogást és írásaiban lassú, megfontolt elvi-politikai vezeklésre szánta el magát, egyúttal igyekezett kordában tartani az „idomíthatatlan internacionalista”¹¹ Vidalit, sőt Titót meglátogatva, 1956 tavaszán Canossát járt Belgrádban. Tárgyalásairól nagyvonalúan nyilatkozott, kiemelte a jugoszláv tapasztalat politikai értékét.

Befejezésül Togliatti élete utolsó nyolc évében lezajlott vívódásaira utalnék, arra, hogy elméleti igényességgel, jól működő gyakorlati érzékkel mutatott rá a kommunista mozgalomban gyülemelő ellentmondásokra. Külön álláspontot képviselt a szovjet–kínai vitában, szóvá tette a pártközi ütközőpontokat, a szocializmus és demokrácia, a nemzeti és nemzetközi dialektikájának feltáratlanságát, a gazdasági stagnálás okainak felderítlenségét (ezeket halála előtti jaltai feljegyzésében összefoglalta), kiállt a kultúra, a vallás szabadságának tilalmak nélküli elismerésért.

Pankovits József

Az utazás gépesítésének hőskora *

Napjainkban, amikor a „Csalagút” megépítése után 2 óra és 15 percnyi szárguldással Párizsból Londonba érhet az utas, mondhat-e az olvasónak bármi érdemlegeset egy könyv, amely a 30–40 kilométeres óránkénti sebességgel közlekedő 19. századi vonatokkal foglalkozik? A kérdésre bizonyára igen-nel válaszol, aki rászánja magát e nem nagy terjedelmű kötet (220 oldal) megismerésére. És nemcsak azért, mert a *kezdetek* rendszerint érdekes információkat hordoznak. A könyv nagy műveltségű szerzője nem száraz eseményhalmazként tár elénk egy fontos technikatörténeti fejleményt, hanem olvasmányos és izgalmas témavezetéssel mutatja meg a tudomány, a technika és a társadalom dinamikus kölcsönhatásait a gépesítés kibontakozásának klasszikus korszakában, a 18. és a 19. században. Az egyik legfontosabb fejlemény akkor: a közlekedés gépesítése.

A közlekedés már az ókorban is az egyik legfontosabb emberi tevékenységnek számított. Minél távolabb élő emberek találkoztak utazásuk révén egymással, annál több új ismerettel (tárgyi, mesterségbeli, elméleti ismeret-

¹¹ Uo. 145.

* Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 220 p.

tel) gazdagíthatták kölcsönösen egymást, vagy cserélhették ki termékeiket. Az ilyen értelemben vett kommunikációt azonban évezredekig erősen korlátozták vagy akár lehetlenné is tették a nagy – akkoriban szinte végtelennek tűnő – tér- és időbeli távolságok, amelyeket csak az emberi vagy állati izomerő teljesítményének határain belül lehetett nagy-nagy nehézségek árán leküzdeni. Itt csak a vitorlás hajók jelentettek kivételt, amelyek az izomerőnél nagyobb természeti hajtóerőt fogtak munkára, viszont ki is voltak szolgáltatva e hatalmas erő szeszélyének – és csakis a tengereken, tavakon, esetleg folyókon, netán csatornákon közlekedhettek. A szárazföldön néhány ügyes középkori technikai megoldás (például a szügyhámos fogatolás, a váltott lovakkal történő postakocsis utazás) csak csekély változást vihetett az izomerőre alapozott közlekedésbe – és főleg a teherszállításba –, s nem törhette át a makacs biológiai korlátokat.

A döntő és gyakorlatilag felmérhetetlen lehetőségekkel kecsegtető változást a közlekedésben is a klasszikus ipari forradalom kezdeti szakaszának legfontosabb találmánya, a gőzgép, a *gépesített energiatermelés* első klasszikus módja jelentette a 18. század végén, illetve a 19. század folyamán. Ez a mai szemmel nézve már meglehetősen rossz határfokkal működő gép mintegy másfél évszázad alatt óriási karriert futott be. Elsőgenerációs példányai (az úgynevezett atmoszferikus gőzgépek az 1700-as évek elején) még alig voltak versenyképesek a kézi szivattyúkkal a bányászatban, de később, főként James Watt sorozatos zseniális újításai nyomán, a 18. század végén már szerszámgépek hajtóerőivé váltak. Ezután már nem sokat kellett várni arra, hogy a tovább tökéletesített gőzgépek vízen és szárazföldön egyaránt olyan energiaforrásként szolgáljanak, amely nemcsak sokszorosán felülmúlta az addigiakat, hanem szinte bárhol alkalmazható és működésében szabályozható is volt (nem úgy, mint a víz- vagy szélenergia).

Miután Wolfgang Schivelbusch érdekes epizódokkal tarkítva leírja ezt a folyamatot, közérthető módon élénk tár egy fontos és bonyolult filozofikus kérdést: azt, hogy a közlekedés gépesítésével miképpen változott meg az embernek a térre és az időre vonatkozó tudati képe és tapasztalata. A 19. században tömegek számára is kezdtek elérhetővé válni a régebben mesebelinek tűnő távoli világok, amelyek azelőtt csak nagyon keveseknek vagy csak a nagy kalandok kedvelőinek viszontagságokkal teli vállalkozásai során lehettek valóságos célpontok. És persze a tér ilyen értelemben vett emberi-társadalmi összecsugorodásával együtt a távoli cél eléréséhez szükséges idő is lerövidült, mivel egyre nagyobb távolság megtételéhez egyre kevesebb időre volt szükség. Márpedig mindenki saját tapasztalatából is tudhatja, hogy ha valamely tevékenység elvégzéséhez kevesebb időre van szükségünk, mint annak előtte, akkor ezáltal időt nyerünk más tevékenységre. Esetleg olyanra is, amire időhiány miatt régebben (az új eszköz hiányában) nem is gondolhattunk reálisan. Találó a szerző könyvének alcíme: *A tér és idő iparosodása a 19. században*. Ugyanis a tér és idő említett változását az ember valóban azáltal tette érzékelhetővé, hogy gépi-nagyipari tevékenységét életének, kör-

nyező világának e két nélkülözhetetlen dimenziójára is kiterjesztette. Újfajta „tér-idő tudat” keletkezett és vált általánossá: az ember a menetrendi táblázatok adatai szerint gondolkodik egy távoli hely elérhetőségéről.

A közlekedésben megindult gépesítés hatásainak témája azonban ennél sokkal gazdagabb, s a szerző nem fukarkodik az ismereteknek e gazdagságát megosztani az olvasóval. A könyv lapjain fokozatosan feltárul egy széles kultúrtörténeti panoráma. Mintha képszerűen látnánk, mi mindenre volt jelentős átalakító, fejlesztő hatással a szárazföldi közlekedés gépesítésének kezdeti, klasszikus korszaka. Például gondolná-e a mai ember, hogy az ülőbútorok kárpitozása is a vasúti közlekedésből eredeztethető? Merthogy a vonat „zakatolásával” együtt járó rázkódás, a vibráció által okozott, egészségre káros hatások csillapítása végett kezdtek párnázni a vasúti kocsik ülőhelyeit (eleinte természetesen csupán az első osztályú kocsikban), ami azután átterjedt a polgári lakások ülőbútorainak kényelmesebbé tételére.

A szerző kultúrtörténeti panorámája akkor tágul ki igazán, amikor a vonatot „bevezeti” a városba. Nem is könnyű végiggondolni, milyen sokféle és jelentős változást okozott a vasút megjelenése a városok életében. Csak a 19. század közepén kifejlesztett acélváz-szerkezetes üvegpalaták adhattak igazi otthont a pályaudvaroknak. A kiállítási csarnokoktól eltérően azonban a pályaudvarok üvegpalatái nem a mozdulatlan tárgyak otthonai lettek, hanem a minden addig felülmúló városi nyüzsgés megnyilvánulási helyei. A pályaudvarok és a sín pályák önálló rendszerének kiépítése, a vasúti pálya elhelyezése, a pályaudvarokhoz vezető utak kialakítása, az összeköttetések biztosítása a nagyvárosi pályaudvarok között nagy változtatásokra készítette (és készíteti ma is) a tervezőket, a városi kultúrmérnököket.

A továbbiakban arról is tudomást szerezhetünk, hogy a közlekedés gépesítésének eme klasszikus formája nem mindenütt ugyanolyan módon ment végbe. Van a könyvnek egy hallatlanul érdekes fejezete (címe: *Az amerikai vasút*), amelyben a szerző kimutatja, milyen kölcsönhatásokkal jár egy új technika bevezetése és elterjedése, majd további fejlesztése a különböző hagyományú társadalmakban. Az európai – ezen belül főként az angliai – és az amerikai vasút fejlődéstörténete valóban nagyon tanulságos. Megtudjuk belőle, hogy Amerikában a vasutat megelőzően sokkal általánosabb és fejlettebb volt a folyami közlekedés, mint Angliában és az európai kontinensen. Ennek a különbözőségnek viszont minden tekintetben döntő hatása lett az amerikai vasúti közlekedés kifejlesztésének egész módjára és rendszerére. Bármilyen meglepő, Amerikában a vasút a folyami közlekedés kialakult szokásaihoz igazodott. Első útvonalai a fontosabb folyami kikötők közötti összeköttetést szolgálták. Továbbá Európában a vasúti kocsik formája a postakocsis közlekedés stílusjegyeit hordozta: jobbra fülkés kocsikat gyártottak; Amerikában viszont a hajók közös utasterére hasonlító nagytermes kocsikat alakítottak ki. A vasúti szállításnak ezt a jellegét mindmáig őrzi az „amerikai angol” nyelvben a *ship* (hajó) szó igei változata (*to ship*), amely azonos jelentéstartalmú a brit *to transport* (szállítani) szó jelentésével, és

éppúgy vonatkozik a hajón, mint a vasúton történő szállításra. A szerző még azt az érdekes gondolatot is idézi, amely szerint ezek a nagytermes kocsik az amerikai demokráciának is jobban megfeleltek, mint az elkülönülésre hajlamosabb, a rendi társadalom maradványait akkortájt még őrző európai szokásoknak.

További jellegzetes különbség, hogy Európában a vasútépítők igyekeztek minél kevésbé kanyargós pályákat építeni, Amerikában viszont sokkal jobban alkalmazkodtak a természeti adottságokhoz, minek következtében az ottani sínpályákon sok az éles kanyar. Az erősen kanyargó sínpálya és a nagytermes, hosszú kocsik összhangjának megteremtéséhez viszont példás technikai megoldásra volt szükség. Ugyanis minél élesebb a kanyar, annál közelebb kell lenniük egymáshoz a kocsik kerekeit tartó tengelyeknek, ami csak kis (azaz rövid) kocsiknál lehetséges. A technikai megoldás a kocsik úgynevezett forgózsámolyos tengelyekre helyezése volt. Nagyon röviden ez azt jelenti, hogy a kocsik két végéhez közel az alvázra szerelnek egy-egy elfordítható elemet (ez a zsámoly), majd erre a kerekeket tartó tengelyeket. Az éles kanyarokban a zsámolyok a tengelyekkel együtt elfordulnak, így a nagy, hosszú kocsik is könnyen és kisiklásmentesen veszik a kanyarokat. A dolog külön érdekessége, hogy a forgózsámolyt Angliában évekkel korábban találták fel, mint Amerikában, csakhogy az európai egyenesebb pályák és rövidebb kocsik miatt nem volt szükség a használatára. Valamely technikai találmány alkalmazása és jellege tehát nagyon is módosulhat a különféle történelmi-kulturális hagyományok hatására.

A kultúrtörténeti panorámát ezután még tovább tágítja a kötet szerzője. Behatóan foglalkozik a vasúti balesetekkel és a hozzájuk kapcsolódó tudományos vizsgálatokkal és pszichés hatásokkal is. Nyilván az sem köztudott, hogy az első, 1842-ben bekövetkezett franciaországi vasúti baleset következtében született meg az „anyagkifáradás” fogalma, mivel a szerencsétlenségnek tengelytörés volt az oka. Ennek sokkoló hatására kezdtek foglalkozni olyan ötvözetek előállításával, amelyek a nagy terhelésnek kitett alkatrészek biztonságos használatához szükségesek. A gépesített utazás sebessége növelhető, s az utast kétségtelenül érik ebből eredő pszichés hatások is. Ezek elemzésével viszont a szerző már kissé ingoványos talajra kalandozik. Nehezen érthető párhuzamot lát Freud neuróziselmélete és a vasúton utazó ember sokkhatástól való félelme, illetve e félelem elfojtása között. Mintha a szorongás elfojtása a baleset okozta sokkhatás következtében traumához hasonló pszichés betegséghez vezetne. Schivelbusch tágabb értelemben ezt a problémát az egész gépi-nagyipari korszakra vonatkoztatja. Feltételezi az emberi tudat védekezőmechanizmusának kialakulását a gépesítés káros ingerhatásaival szemben, amit egy freudi példára hivatkozva „civilizációs kéregképződés”-nek nevez. A gondolat mindenestre érdekes, de nem tűnik eléggé meggyőzőnek. Mintegy követelményként olvashatjuk e rész utolsó mondataként: „Le kellene tudnunk írni, mi is az iparosodott tudat.” (187.)

A könyv első kiadásának dátuma 1976. A múlt század hetvenes éveiben kezdtek az illetékes szaktudományok képviselői felismerni annak a 19. századi önhitt meggyőződésnek az illuzórikus voltát, amely szerint az ember a tudomány és a technika fejlesztésével uralkodhat a természet felett, más szóval: legyőzheti a természetet. A megelőző évtizedekben ezt az illúziót még táplálta is az akkor divatos tudományos-technikai forradalom eszméje. A túlzott reményekre az 1970-es évek válságjelei és az új, globális problémák felismerése volt először kijózanító hatással, főként a világ iparilag fejlettebb részén. Schivelbusch többször is használja még könyvében a „természet legyőzése” kifejezést, amitől ma már meglehetősen óvakodunk. Ma már tudjuk, hogy a természet feletti uralomra törekvés csupán az önmaga lehetőségeit túlértékelő homo sapiens afféle jobb sorsra méltó igyekezete. Környező világunkon nem uralkodhatunk, de megtanulhatjuk annak adottságait, jellegzetességeit, lehetőségeit oly módon használni, alakítani, hogy abból hosszú távon is több hasznunk legyen, mint kárunk. Ha nem így teszünk, akkor nincs esélyünk arra, hogy elkerüljük a „bumerángeffektusokat”, a természettel nem „egyeztetett” cselekedeteink kellemetlen, sőt pusztító visszahatásait.

Összességében Wolfgang Schivelbusch könyve nagyon tanulságos és izgalmas olvasmány mindenkinek, akit érdekel a modern ipari világ kibontakozásának kezdeti lépései között valóban túlbecsülhetetlen szerepet játszó vasút története. A szerző szerencsésen egyesíti a tudományos követelményeknek való megfelelést az olvasmányosság kritériumával. Tekintélyes számú hivatkozásai, idézetei a szaktudományos művek mellett a témával kapcsolatos szépirodalomra is kiterjednek. Tizenhat oldalnyi korabeli rajz és festmény fényképmásolata teszi még hitelesebbé a szerző mondanivalóját. Summa summarum: jó választás volt a Napvilág Kiadó részéről, hogy több mint 30 évvel első megjelenése után ezt a könyvet a magyar nyelven olvasók számára is elérhetővé tette.

Licskó György